

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ՀԱՌԱԹՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՄԱՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՄԻՍԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐՈՅԻ

ՀԱՆԴԻՍԱՌ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1869 թուականի հոկտեմբերի 12ին,

Հանգերձ Դպրոցի ուսուցիչների քանի մի գիտնական աշխատու-
թեամբք, դամբանական ճառախօսութեամբ հանգուցեալ Հոգաբար-
ձուի, Միքայէլի Տէր Գրիգորեանի դադաղի վերայ,

Այլ

Դըր.

ՀԱՄԱՌՈՏ ՑՈՒՑԱԿ

Ներքեան հոգեոր ազգային դպրոցի մէջ տանգուած ուսանելի նիւթերի:

~~~~~

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս.

1870

Ի Ցպարանի Հ. Էնֆիանեանց և ընկ.

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ ЯНВАРЯ 10 1870 Г.
ТИФЛИСЪ.

Արժանապատիւ Փոխանորդք Հայկազեան Հասարակութեան Թիֆլիզում.

Այս առաջին անգամն է, որ Դուք լսումէք իմ ձայնը այս նուիրական պատերի մէջ, ուր Դուք և մեք ժողովուած ենք այսօր կատարելու մի հանդիսաւոր գործողութիւն, այսինքն է հրապարակաւ համար տալ Ձեզ այն ազգային գործի տընտեսութեան մասին, որ Ձեր մեծարական վստահութեամբ յանձնած է այս դպրոցի Հոգաբարձուներին:

Ահա տարի ուկէս է, որ մեծապատիւ Հոգաբարձուքը աշխատումն իւրեանց ծանր կոչման մէջ: Դուք իբրեւ փոխանորդք ազգային հասարակութեան, ունիք այսօր արդարացի իրաւունք համար պահանջել և վերահասու լինել, թէ Ձեր ընտրութեամբ և նորին վճահափառութեան, սրբազնակատար կաթողիկոսի գերագոյն հաստատութեամբ կարգուած գործակալքը այս դպրոցի որպէս են լըուցել իւրեանց վերայ դրած պարտականութիւնքը, և որ չափով արդարացուցել են այն անկալուծութիւնքը, որ ամենայն բարեացակամ անձն Ձեր մէջ ունեցած է նոցանից:

Ես այս ըոպէիս բաղդաւոր եմ համարում իմ անձը ճշմարտութեան հաւատարիմ թարգմանիչ լինել Ձեր արժանապատիւ ժողովի մէջ: Ուրեմն շնորհեցէք ինձ քանի մի ըոպէ զբաղեցնել Ձեր ուշադրութիւնը մի համառօտ ընդհանուր ճառախօսութեամբ այն արդիւնադործութիւնների վերայ, որ Հոգաբարձուքը, դպրոցի թէ արտաքին և թէ ներքին բարեկարգութեան մասին այս կարճ միջոցումս կէս մի լըուցել են արդէն, և կէս մի իբրեւ գեղեցիկ և օգտակար առաջադրութիւնք հետ ըզհետէ լըուցանելոց են, միտ դնելով ուսումնարանի նիւթական պայմաններին:

Այժմեան Հոգաբարձուների հասարակօգուտ արդիւնադործութեանը տեղեկանալու և արդարութեան կշռով հատուցանելու նոցա, հարկաւոր է երեւում քանի մի քայլ յետս դնալ դէպ ի անցեալը և հարցաքննել, թէ ներսիսեան հոգեւոր ազգային դպրոցը, սկսեալ իւր հիմնարկութենից մինչև այսօր, բազմադիմի փոփոքութիւնների ենթարկուելով, մի կառավարիչների ձեռքից դէպ ի միւս կառավարիչների ձեռք անցանելով, որպիսի արտաքին և ներքին կացութեան մէջ հասած է այժմեան հոգաբարձուներին:

Այս մեր հոգևոր ազգային դպրոցը—միակ որ և իցէ պարծանքը թիֆլիզի հայ հասարակութեան—լինելով բարեյիշատակ Ներսիսի, Վրաստանի վիճակաւոր առաջնորդի, իսկ յետոյ, Հայոց ընդհանուր կաթողիկոսի ազգասիրական հոգու և իմաստուն հանձարի ծնունդը, այլև անդրանիկ հայկազեան դպրոցը թիֆլիզի մէջ, ուր շատերը Ձեզանից տեսած են իւրեանց մտաւոր և բարոյական կեանքի լոյսը, ուր մի ժամանակ դրած էր և իմ դպրոցական մանուկ տարիների օրօրոցը—Ներսիսեան ուսումնարանը, զանազան յաջող և անյաջող պայմանների մէջ յառաջ ու յետս խաղալով, երբեմն անփորձ մարդերի ձեռքում, անդեկավար նաւի պէս այս կողմ ու այն կողմ տարուբերուելով ժամանակի հոսանքի մէջ, երբեմն փառամոլ և անձնախնդիր իշխանների կառավարութեան ներքոյ խաղալիկ դառնալով սորա և նորա առանձին կամքին և դիտաւորութեանը — ցաւելի է ասել, որ իւր քառասուն և հինգ տարուկացութեան մէջ օրէ ցօր անշքանալով, մի տխուր կերպարանք փոխած է մի ուրիշ տըխուր կերպարանքի հետ: Թէ ինչ արգասաւորութիւն, կամ պտղաբերութիւն կարելի էր պահանջել մի ուսումնարանից, որ ենթարկուած է եղած այսքան անընդհատ փոփոխութիւնների, բաւական էր ինձ յիշեցնել Ձեզ միայն Ֆրանսիական առածը թէ «Pierre qui roule n' amasse point de mousse» այսինքն « մի քար, որ միշտ գլորվում է իւր տեղից, երբէք կարող չէ մամռապատուիլ »: Մի այլ իրողութիւն, այլ բան, որ ունի իւր արմատը Ներսիսեան դպրոցի սկզբնական գաղափարի մէջ, այսինքն, մի որոշեալ և ճշդութեամբ յատկացած խորհրդի և ուղղութեան պահասութիւնը — այդ բանը իւր մասամբ, նոյնպէս վնասակար է եղած դպրոցի յառաջադիմութեանը ժամանակի հետ միասին, և այդպէս մահու հարուած է հասուցել ժողովրդի վստահութեանը դէպ ի այդ ուսումնարանը: Եթէ սորա վերայ յաւելացնենք դպրոցի նիւթական կարողութեան աղքատութիւնը և, նոյն միջոցին, նորա տնտեսական կառավարութեան մէջ պատահած անհոգութիւնքը, այնուհետև պիտոյ է ասել, թէ Ներսիսեան դպրոցի անցեալ օրերը ցուցանում են մի տեսարան, որոյ վերայ մտախոհ Հայը առ ի սրտէ ցաւելով և հառաչելով միայն, կարող էր դադարեցնել իւր հայեացքը:

Առաւել մօտաւոր անցեալը այս դպրոցի հին, պատուելի Հոգաբարձուների կառավարութեան ներքոյ, ցուցանում է մեզ մի վիճակ, ուր արդարեւ երկուսն այս և այն անուրանալի արդիւնագործութիւնքը, բայց թէ նոքա երբ և իցէ առաջարկած էին իւրեանց այն կարեւոր խնդիրը, թէ հարկաւոր էր տալ ուսումնարանին այն ներքին կազմակերպութիւնը, որ նա լըուցանէր Հայոց մանուկների աժմեան հոգեզէն պիտոյքը—այդ բանը մնում է մի խորին մթութեան մէջ թաղած:

Նորընտիր Հոգաբարձուքը, ինչպէս երևում է դպրոցի դիւանական արձանագրութիւններից, անցեալ 1868 թուականին, մայիս ամսուց, մտանելով իւրեանց պաշտօնակատարութեան մէջ, գտած են դպրոցի գանձարանում շատ փոքր գործադրելի արծաթ, բայց բաւական մեծաքանակ պաշար մոմեղէն վաճառքի, որ արդարեւ նոյն-

պէս արծաթ էր: Նոքա գտած են և Նշանաւոր պարտքի մուրհակներ, դպրոցի անշարժ կալուածքը կարօտ բազմամասնեայ նորոգութեան, եկամուտքի աղբիւրքը նուազած, դպրոցի ուսումնական տնտեսութիւնը թերի և պակասաւոր:

Այս ցաւելի իրողութիւններին դարման մատուցանելու համար կարեւոր էր ժամանակ, անվաստակելի հոգածութիւն և մեծամեծ ծախք, որ անհնարին էր յանձըն առնուլ առանց պարտքի տակ մտանելու: Վասն որոյ նորընտիր Հոգաբարձուքը հարկաւ ստիպուած էին նախ և յառաջ իւրեանց բոլորովին ուշադրութիւնը ընծայել ուսումնարանի նիւթական տնտեսութեանը, վճարել պարտքերը, կարճել աւելորդ ծախքերը և, որչափ կարելի էր, աճեցուցանել եկամուտքը, հին կալուածները նորոգելով և բարեկարգելով, այլև նորանոր շահաստացութիւնների աղբիւրներ գոյացնելով:

Մեծապատիւ Հոգաբարձուների խնամարկութիւնը տարածուելով հասած է և ծխական ուսումնարանների ողջալի վիճակին: Սոքա, որ մի ժամանակ ամենայն եկեղեցու գաւիթում բացած լինելով, զուրկ էին որ և իցէ վերատեսչութենից և հըսկող աչքի հայեացքից, Հոգաբարձուների կարգադրութեամբ դարձած են արդէն պատրաստողական դասատունք մայր դպրոցին, կազմելով վեց գլխաւոր ծխական ուսումնարանք կենտրոնական եկեղեցիների մօտ: Դոցա մէջ կարգուած են հայ և ռուս լեզուների, այլև թուաբանութեան սկզբունքի ուսուցիչք: Այդ ուսումնարանները ստորադրած լինելով Հոգաբարձուների անմիջական իշխանութեան ներքոյ, նոցանից երկու անձինք և տեղական երէցփոխանները հոգատար են ուսուցիչների և աշակերտների պիտոյքին, եկեղեցական գանձարանից: Հոգաբարձական խորհուրդը մըտածումէ գալոց օրերում հնարներ գործ դնել առաւել մօտ ներքին կապելով շաղկապելու ծխական ուսումնարանները Ներսիսեան դպրոցի հետ, նոցա մէջ ուսանելի նիւթերը ընդարձակելու, որչափ հարկաւոր կ'երևի, այլև այդ տեղ աշխատաւոր ուսուցիչների նիւթական վիճակը բարեկարգելու, միտ դնելով հնարաւորութեանը:

Հոգաբարձական ընկերութիւնը առաջիկայ տարուս մէջ արած է այլ կարգադրութիւնք: Դպրոցի ուսումնական մասը բարեկարգելու խորհրդով, նա հրաւիրած է Մոսկովայից լազարեանց ճեմարանի պրօֆեսսօր Ստեփանոս Նազարեանցը: Դպրոցի առաջին դասատունը, աշակերտների մեծաթիւ բազմութեան պատճառով բաժանուած է երկու զուգընթաց (պարալելեան) դասատունք, վերստին բացած է հինգերորդ վերին դասատունը, որ անցեալ ուսումնական տարում աշակերտների տհասութեան պատճառով փակուած էր իրրև անխորհուրդ և անօգուտ:

Այս բոլոր արդէն իրագործուած բարեկարգութիւնքը Ներսիսեան հոգեւոր ազգային դպրոցի արտաքին և ներքին տնտեսութեան մէջ և այն, մի սակաւատե միջոցում, համառօտապէս նկարագրելով. Զեր առաջև, թողումեմ Զեր արդարակշիւ դատողութեանը թէ՛ որպիսի ջերմեռանդութեամբ և անձնանուիրութեամբ Հոգա-

բարձուքը լցուցել են իւրեանց վերայ դրած պարտականութիւնքը, թէ որպիսի ջանք և աշխատութիւն գործ էին դրած նոքա, յառաջագէմ կացուցանելու դպրոցի թէ նիւթական և թէ հոգեղէն բարին: Մեծապատիւ Հոգաբարձուքը շատ հեռի են այն մեծամտութենից, որպէս թէ նոքա ամենայն գործ լցուցել էին արդէն. քաւ լիցի: Նոքա քաջ գիտեն և խոստովանում են իւրեանց սրտի մէջ, թէ ուսումնարանը ունի դեռ ևս շատ պակասութիւնք, թէ տակաւին մնումէ նոցա շատ ու շատ գործ գործելի, մինչև կարող էին տալ ներսիսեան հոգեւոր ազգային դպրոցին այն ներքին կազմակերպութիւնը, որ նոքա անշուշտ կարեւոր են համարում, և թէ այդ դպրոցը պիտի գտանէր ազգի հաւատը և վստահութիւնը, մօտենար և զուգաւորուէր նորա սրտի հետ, որ կարելի է միայն, լցուցանելով ազգի մտաւոր ու բարոյական պիտոյքը, ժամանակի յառաջագէմ ընթացքին համեմատ: Շրջանկաւ Հոգաբարձուքը գիտեն և խոստովանում են, թէ ամենայն բան մարդկեղէն աշխարհումս, եւս առաւել մի ազգային դպրոց, որ չէ հաւասարաքայլ շարժողութեամբ զուգընթաց իւր ժամանակին — նա չունի կենդանական զօրութիւն իւր մէջ, նորա վերջը, թէ վաղ և թէ յետոյ, մահ է, կորստւոյն և կործանումն: Ազգային ուսումնարանի հետ անբաժանելի կապած է ջեր և մեր ամենեցուն մտաւոր ու բարոյական կեանքը:

Հոգաբարձական ընկերութիւնը իւր պատուելի անդամներից մինի բերանով կ'առաջարկէ ջեր ուշադրութեանը դպրոցի նիւթական տնտեսութեան մանրամասն հաշիւը և քաջայայտէ, որ իւր ծանր աշխատութեան ասպարիզումը գտանելու է ջեր արժանապատիւ հասարակութեան մէջ ազնուապէս մտածող և զգացող անձինք, որ պատրաստ կը լինէին իւրեանց թէ լուսաւոր խորհրդակցութեամբ և թէ ազգասիրական վեհանձն ձեռնտուութեամբ գործակից լինել Հայկական կեանքի մտաւորապէս և բարոյապէս վերաշինութեանը, որ ամենայն ժամանակ հիմնած է մանուկ սերունդի դաստիարակութեան և կրթութեան վերայ: Ներսիսեան հոգեւոր ազգային դպրոցը մի հատիկ ուսումնարանն է բոլոր Թիֆլիզի մէջ, որ ունի մարդասիրական ցաւակցութիւն Հայոց որբերին և չքաւոր ծնողների զաւակներին, որ ուսման մեծագին բարիքը ձրի շնորհումէ իւր աշակերտներին: Եւ ոչ այսչափ միայն. այլև նա կերակրումէ, ազուցանումէ և պահպանումէ իւր տան մէջ քսաններկու որդեգիրը և եօթն թոշակառուք (ստիպենդիատք): Ներսիսեան դպրոցը մի քրիստոնէական սիրոյ և բարեգործութեան տուն է ազգի զաւակներին, և այս պատճառով մնումէ միշտ կարօտ ազգի ազնուամիտ և կարող մարդերի ձեռնտուութեանը:

Այժմ դարձուցանում են խօսքս առ ջեր, Հայկազեան մանուկներ և պատանիք, որ ժողովուած էք այս տեղ մասնակից լինելու մեր այսօրեան հանգիստւոր գործողութեանը: ջեր օգտի և ապագայ բարեբաղդութեան համար են լինում այսքան ջանք և աշխատութիւնք, այսքան անձնանուէր հոգածութիւնք: Զգաստացէք. ճանաչէցէք Ներսիսեան դպրոցի մեծագին բարեբարութիւնքը ջեր: Հասկացէք այն

սուրբ պարտականութիւնքը, որ դրա՞նք են և քեր վերայ. այսինքն շահեցուցանել և աճեցուցանել գիտութեան քանքարը, որ ամենայն օր յանձնվումէ քեզ քեր պատուելի ուսուցիչների և դաստիարակիչների ձեռամբ: Մտածեցէ՛ք, որ սոքա, որչափ և շատ աշխատէին և տքնէին իւրեանց ծանր պաշտօնի մէջ, այնու ամենայնիւ կարող են միայն լըուցանել աշխատութեան կէս մասը, իսկ միւս և առաւել մեծ մասը մընումէ քեր վերայ, քեր բարոյական պարտքն է: Գործ դրեցէ՛ք քեր մանկութեան ոսկի տարիքը, որ ձեր ամենագեղեցիկ սեփականութիւնն են, ուսանելով և կատարագործելով քեր անձը մտաւորապէս և բարոյապէս: Սերմանեցէ՛ք այսօր, որ հնձէ՛ք վաղուեան օրը: Դրոշմեցէ՛ք քեր սրտի վերայ այն լատինական առածը թէ՛ «sua quisque sortis faber est», այսինքն, «ամեն մարդ իւր բաղդի դարձնագործն է»: Նոյն բանը յայտնապէս քարոզումէ Միրաք իմաստունը, ասելով. «Ջուր և հուր առաջի մարդոյ են. յոր և կամեսցի, միեսցէ զձեռն իւրոյ: Դու ք, անտարակոյս, կամիք քեզ պատրաստել բաղդաւոր ապագայք. ուրեմն, իմ մանուկ բարեկամներ, արիացէ՛ք, մի՛ վախենաք այն ճանապարհից, որ տանումէ զքեզ դէպ ի այդ ցանկալի նպատակը: Ով որ կամի հասանել նպատակին, նա պարտ է ճանապարհ հատանել:

Արժանապատիւ փոխանորդք ազգային հասարակութեան. ես կարող չեմ աւարտել իմ հանդիսաւոր ճառախօսութիւնը քեր հետ, առանց յիշեցնելու քեզ մի սուրբ պարտք. ըստ տէրունական հրամանի տալ Աստուծոյ, ինչ որ պատկանումէ Աստուծուն, կայսերը, ինչ որ պատկանումէ կայսերը, և մի՛ ումեք մեալ պարտապան: Ուրեմն թող մեք այսօր գոհութիւն և փառաբանութիւն մատուցանենք ամենակալ Տիրոջը վասն նորա շնորհների և ողորմութեան, որ նա ցուցել է առ մեզ, օրհնելով մեր ազնիւ, աշխատաւոր Հոգաբարձուների ձեռքի վաստակը յօգուա և իշխանութիւն մեր հոգեւոր ազգային դպրոցի այս քաղաքումս: Թող միաբանութեամբ վեր, ուղղենք առ Ամենաբարձրեալը խնդրուածք և պաղատանք վասն երկարակեցութեան և բարօրութեան մեր ամենագլխած կայսեր և թագաւորի, Ալեքսանդր Նիկողայեւիչի, որոյ օգոտտափառ հովանաւորութեան ներքոյ շնորհած է մեզ մեծագին ազատութիւնը խորհելու և հոգալու մեր հայկական որբերի և չքաւորների մտաւոր ու բարոյական կարիքը, անխափան յառաջ տանելու մեր ազգային բարեգործական դպրոցի արտաքին և ներքին տնտեսութիւնը: Ինդրենք և աղաչենք Պարգևատուն ամենայն բարիքի, երկայն օրեր խաղաղութեան և կենդանութեան պարգևել Նորին Վեհափառութեան, սրբազնակատար կաթողիկոսի, Տեառն Գէորգի չորրորդի, որոյ գերագոյն խնամակալութեան և կարող պաշտպանութեան ներքոյ գտանվումէ այս մեր դպրոցս: Այլև, թող հրապարակաւ մատուցանենք մեր առ իսրաէ շնորհակալութիւնը դպրոցիս հոգաբարձական ժողովի նախագահ աթոռակալին, Տեառն Մակարիոս վեհապաւոր արքեպիսկոպոսի և առաջնորդի տեղւոյս, խնդրելով ի վերուստ պահել և պահպանել նորին վեհ սրբազնութեան պատուական կեանքը, որպէս զի այս դըպ-

րոցս Նորա իմաստուն և լուսաւոր առաջնորդութեան ներքոյ, իբրև կենդանարմատ ծառ, աճէ, զօրանայ և հարիւրաւոր չափով պտղարեր լինի յօգուտ և ի պարծանս Հայկազեան աշխարհի:

Տեառն գալոցի Ս. Նալբանդ.

ՀԱՄԱՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Ուսումնարանի արտաքին տնտեսութեան մասին:

Գ Ե Ր Ա Ջ Ն Ի Ի Տ Ե Ա Ր Բ,

Ներսիսեան Հոգեւոր ազգային դպրոցի Հոգաբարձուքը Ձեր մեծարողական վստահութեամբ կոչուած լինելով ի պաշտօն կառավարութեան ուսումնարանիս, որապէս պարտականութիւն են համարում առաջի դնել Ձեր բարեմիտ ուշադրութեանը իւրեանց տասնևեօթնամեայ գործառնութեան համարը:

Անցեալ 1868 թուականի Մայիսի սկզբից, Հոգաբարձուքը մտանելով իւրեանց պաշտօնի մէջ, գտան դպրոցի նիւթական վիճակը այսպէս.

1. Առ ձեռն պատրաստ արծաթ գանձարանում 1450 մանէթ, 27 կոպ. և պարտքի մուրհակներ 11,714 մանէթի, և 52 կոպեկի:
2. Ներսիսեան հին դպրոցի շինուածը տարեկան արդիւնաբերութեամբ 84 մանէթի:
3. Հին դպրոցի երկու ծայրերում գտանուած տախտակաշէն կրպակները 1326 մանէթի արդիւնաբերութեամբ:
4. Այժմեան դպրոցի տունը տնտեսական նիւթեղէններով:
5. Երեքյարկեան կալուածը, ընծայած հանգուցեալ Աւետիք ֆիրոյեանից, 3724 մանէթի տարեկան եկամուտքով:
6. Հին դպրոցի հանդէպ կառուցած նորաշէն 21 խանութները 2466 մանէթի և 25 կոպեկի հասութով:
7. Դատարկ հող, հանդէպ վանքի եկեղեցւոյ, առանց պարսպի, որ բերումէր տարեկան արդիւնք 124 մանէթի:
8. Մի կալուած, ընծայած հանգուցեալ Օքոյեանից, տարեկան արդիւնաբերութեամբ 862 մանէթի:
9. Մի տուն և այգի, հանգուցեալ Ստեփանոս Գուլիփաշեանից ընծայած, կիսով չափ Եջմիածնու աթոռին և կիսով չափ Ներսիսեան ուսումնարանիս: Սմա հասանելի արդիւնամասը կաղուցանումէր տարին 96 մանէթի:

10. Մի մեծ այգի Սողանլուխում, հանգուցեալ վրացի իշխան Օթար Ամիրխան-վարեանից ինչան սիրոյ և յարգանքի ընծայած նախկին վիճակաւոր Ներսէս արքեպիսկոպոսին, 280 մանէթի տարեկան եկամուտքով :
11. Մերձաւորապէս 5000 մանէթի արդիւնաբերութիւն զանազան ուխտատեղերից որք են Թելեթու, Շահնարաթի, Կրծանիսու վանքի, Մաղկեվանքի, Սուրբ Գէորգի մասանց Դաշտի խաչի, Բօլնիսու Սուրբ Գէորգի, Շուինդիսու Սուրբ Աստուածածնի, Շուլավերու Սուրբ Պօղոսի և Պետրոսի եկեղեցիները :
12. Մոմավաճառութեան կրպակը և տւագ պահարանը, մոմագնով, մոմով և այլ նիւթեղէններով, որոյ հաշիւը հասանումէր 9614 մանէթի: Մոմավաճառութեան արդիւնքը հետ զհետէ պակասած են, որովհետեւ հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսի կարգադրութեամբ քանի մի վիճակների մէջ, այն է Ելիզավետօպօլու, Գորւոյ, Ախալցխու, Թելաւի, Սղնախի, Դուշեթու և Քուլթայիսու, մոմավաճառութեան եկամուտքը դարձուցած են յօգուտ տեղական ծխական ուսումնարանների:
13. Վեց գասատունք դպրոցի մէջ, որոց մինը պատրաստողական, ուսուցիչք և այլ պաշտօնեայք թուով 20 և աշակերտք թուով 180, սոցանից որդեգիրք 21. որոց մէջ ուսումնարանի ծախքով պահպանուածքն էին 16, թոշակատուքը 5: Տարեկան ռոճիկ ուսուցիչների և այլ պաշտօնաւորների, 9411 մանէթ, 44 կոպէկ:
14. Մտենադարանը 12476 հատոր գրեանքով, դպրոցի տպարանը չորս հին մամուլներով և 30 պուդ հին և նոր տառերով, այլև զանազան հանդերձանքով: Հոգաբարձուքը, ինչպէս նոցա պարտականութիւնն էր, վերահասու լինելով ուսումնարանի ներքին և արտաքին վիճակին, հարկաւոր գտան առանձին ուշադրութիւն ընծայել տնտեսական կառավարութեանը, և այս պատճառով օգտուէտ համարեցին կարճել աւելորդ ծախքերը և բազմապատկել արդիւնքը, որչափ ձեռնահաս էին:
15. Գանձապահի, անշարժ կալուածների վերատեսչի, բժշկի և ծախսարարի ռոճիկները, որ հասանումէին տարու մէջ 840 մանէթի, դադարեցան:
16. Տարու մէջ առնելի ծախքերի քանակութիւնը, ընդհանուր տեսութեամբ որոշուեցաւ 19,276 մանէթի 90 կոպէկի հիման վերայ:
17. Հատուցուեցաւ նախկին պարտք մոմի, 1614 մանէթ, 52 կոպէկ:
18. Հատուցուեցաւ 500 մանէթ տոկոսիք այն 10,000 մանէթի, որ յառաջուց պարտք էր առած Էֆենդեանցի արծաթադլիից:
19. Համեմատելով կալուածներից այժմուս ստացած արդիւնքը յառաջուց բերած արդիւնքի հետ, յաւելուածը կացուցանումէ 2,560 մանէթ:
20. Այժմեան դպրոցի շինուածը նորոգուեցաւ, գործ դնելով 1952 մանէթ:

21. Հիմնաւոր կերպով նորոգուեցաւ փիրօյեանի ընծայած կայուածը, ծածկելով տանիքը երկաթի թերթերով, որ նստած է 2,910 մանէթ, 40 կոպէկ:
22. Ներսիսեան դպրոցի ստորին յարկը նորոգուելով, շինուեցան 17 կրպակներ, երկու կողմից դէպի երկայնութիւնը յօրինուեցաւ քարայտաակ, և պատարաստուեցան նիւթք վերնայարկի նորոգութեան համար. բոլորը 4841 մանէթի ծախքով: Յիշեալ կրպակներից 5 հատը տուած են վարձու, ամեն մինը 100 մանէթով:
23. Այժմեան դպրոցի տան ստորին յարկը, իբրեւ աւելորդ, վարձու տրուեցաւ 780 մանէթով:
24. Թելեթու վանքի շինութիւնը պայմանագրով տուած է յառաջ տանելու արդէն սկսածը և ծածկելու շինուածքը կղմնտրեայ տանիքով, որոյ վասն լինելու են 3000 մանէթի ծախք:
25. Հոգաբարձուքը արդէն ձեռնարկած են շինելու Միրանաւորի եկեղեցւոյ պարիսպը, կրպակը և սենեակներ վասն ուխտաւորների, այլև նորոգելու հին սենեակները:
26. Դատարկ գետինը, որ գտանվումէ հանդէպ վանքի եկեղեցւոյ, մաքրուեցաւ և տախտակապատուեցաւ, գործ դնելով 972 մանէթ և 32 կոպէկ: Այս գետինը շինուելով, կարող է մի ժամանակ բազում մասամբ աճեցնել ուսումնարանի արդիւնքը և դառնալ գլխաւոր եկամտական աղբիւրներից մինը:
27. Ուսումնարանի 5 երորդ վերին դասատունը վերստին բացուելով և առաջին դասատունը, աշակերտների մեծաթիւ բազմութեան պատճառով, բաժանուելով երկու առանձին գուղընթաց (պարալլելան) դասատունք, դոցա վերայ եղած տարեկան ծախքը հասանումեն 2800 մանէթի:
28. Այժմուս, դպրոցի մէջ աշխատաւոր ուսուցիչքը են թուով 17. աշակերտք 152, որոց մէջ որդեգիրք, ուսումնարանի պահպանութեամբ, 22, թոշակատուք 3. թոշակառուք (ստիպենդիատք) 7:
29. Մոմավաճառութիւնը, որ է Ներսիսեան ուսումնարանի եկամուտքի գլխաւոր աղբիւրներից մինը, տրուեցաւ Թիֆլիզու քաղաքացի Պ. Աւետիք իշխանեանին, վաճառական պայմաններով, օրինաւոր և ապահով գրաւականով, տարին 7000 մանէթի հատուցմամբ:
30. Որդեգիր աշակերտների և դպրոցի սպասաւորների կերակրման հոգատարութիւնը, այլև նորա լուսաւորութեան և այլ մանրամասն պիտոյքի հոգացողութիւնը յանձնուած է պարտականութեան պայմանագրով Պ. Խաչակ Շահբուղաղեանին. վասն կերակրման որդեգիրների—որոյ մէջ ամփոփուած է և սպասաւորների կերակրումը—որոշելով օրական հատուցումը 20 կոպէկ իւրաքանչիւրի համար, իսկ վասն ճրագի և լուսաւորութեան և այլ մանրամասն ծախքի, ամիսը 62 մանէթ. 50 կոպէկ ստանալիք:

31. Գումար վերոյիշեալ ընդհանուր նախահաշուից արտաքոյ արած և առնելի ծախքի հասանուամէ 18,190 մանէթի, 80 կոպէկի:
32. Այժմ դպրոցի գանձարանում մնումէ առձեռն պատրաստ արծաթագլուխ 10,542 մանէթ 79 $\frac{1}{2}$, կոպէկ:

Դանօթութիւն. Այս տարու առանձին կարգադրութիւններին, որ արած է Հոգաբարձական ժողովը, պատկանումէ և այն, որ Մոսկուայից հրաւիրուած է ի պաշտօն տեսչութեան դպրոցին Պրօֆեսսոր արևելեան լիզուագիտութեան Պ. Ստեփանոս Նազարեանց:— Հոգաբարձուք մեծայոյս են, որ յիշեալ գիտնականդ անձնանուէր տքնութեամբ կ'աշխատի բարեկարգել Ներսիսեան ուսումնարանի դասատուութեան ընթացքը, մանաւանդ թէ զօրացնելով և բարգաւաճ կացուցանելով դպրոցի մէջ հայկազեան լեզուի գիտութիւնը:

Այս հաշիւ ու համարս Ներսիսեան հոգևոր ազգային դպրոցի տնտեսութեան մասին առաջարկելով քեր բարեմիտ ուշադրութեանը, ազնիւ պարոնայք, թողումնք քեր արդարակշիռ դատողութեանը որոշել, թէ որ չափով Հոգաբարձուքը աշխատաւոր են գտանուած ուսումնարանի բարեկարգութեան գործի մէջ, և որչափ էին նոցա ջանադրութեան և աշխատութեան պողարբրութիւնքը, սկսեալ այն օրից, երբ նոքա յանձն էին առած իւրեանց ազգասիրական պաշտօնը, մինչև այս Հոկտեմբերի սկիզբը:

ՀՈԳԱԲԱՐԶՈՒԹ.

Մասնաւոր հաւատարմութիւն

Ներսիսեան հոգևոր ազգային դպրոցի գանձապահի, Պ. Յովհաննէս Չիթախեանցի կողմից.

ՄԵԾԱԳԱՏԻԻ ՊԱՐՈՆԱԹՔ,

Այսօրեան հանդիսաւոր ճառը և Հոգաբարձական ժողովի գործունէութեան համարատուութիւնքը, արդէն ըստ բաւականին ծանօթացնելով զՁեզ ուսումնարանիս ներքին և արտաքին տնտեսութեանը, կարող էին զարթուցանել քեր մտքում մի խնդիր. արդեօք ուսումնարանի արծաթը գանձապահի ձեռքում շահեցուցած է, թէ միացած անգործ և անշահաբեր: Մի այսպիսի բարեմիտ հարցասիրութեան տարակուսանք փարատելու համար, ես պարտականութիւն եմ համարում իմ վերայ, մի քանի խօսք ասել այս տեղ: Հոգաբարձուքը երբէք պատուէր տուած չեն ինձ գանձարանի արծաթը շահեցնելու, և ոչ իսկ այդպիսի պատուէր կարող էր յառա-

ջանալ, միտ դնելով այն իրողութեանը, որ իմ պահպանութեան ներքոյ գտանուած արծաթը չէ եղած մի այնպիսի տեղական արծաթադուլիս, որ կարելի լինէր տոկոսիքով տալ, այլ միշտ գտանուած է գործադրութեան մէջ, ծախք առնելով ուսումնարանի թէ անշարժ կալուածների նորոգութեան և շինութեան, և թէ միւս կարևոր պիտոյքի վերայ: ձգմարտութեանը վերահասու կացուցանելու զՁեզ, ես առաջարկումեմ Ձեր ուշադրութեանը գանձապահական մատենից քաղուածներ, ուստի հնարէ տեղեկանալ ստուգութեամբ, թէ իւրաքանչիւր ամսու սկզբում, որչափ արծաթ գտանուած է գանձարանում:

1868 թուականի Մայիսի 1ին եղած է գանձարանում 1451 մանէթ, 29 կոպ. Յունիսի 1ին, 3010 մանէթ, 95 $\frac{1}{2}$ կոպէկ. Յուլիսի 1ին, 4532 մանէթ, 41 կոպ. Օգոստոսի 1ին 5560 մանէթ, 17 $\frac{1}{2}$ կոպ. Սեպտեմբերի 1ին, 8297 մանէթ, 15 $\frac{1}{2}$ կոպ. Հոկտեմբերի 1ին, 8752 մանէթ, 44 $\frac{1}{2}$ կոպ. Նոյեմբերի 1ին, 10,200 մանէթ, 69 կոպ. և Դեկտեմբերի 1ին, 8946 մանէթ, 43 $\frac{1}{2}$ կոպէկ:

1869 թուականի Յունվարի 1ին եղած է գանձարանում 10,863 մանէթ, 98 $\frac{1}{2}$ կոպէկ. Փետրվարի 1ին 10,376 մանէթ, 67 կոպ. Մարտի 1ին 9541 մանէթ, 22 կոպ. Ապրիլի 1ին 8188 մանէթ, 1 $\frac{1}{2}$ կոպ. Մայիս 1ին 10,984 մանէթ, $\frac{1}{2}$ կոպ. Յունիսի 1ին 10,576 մանէթ, 39 $\frac{1}{2}$ կոպ. Յուլիսի 1ին, 11,724 մանէթ, 61 $\frac{1}{2}$ կոպ. Օգոստոսի 10ին, 8,943 մանէթ, 22 $\frac{1}{2}$ կոպ. Սեպտեմբերի 1ին 7,616 մանէթ, 31 $\frac{1}{2}$ կոպ. Հոկտեմբերի 1ին, 10,542 մանէթ, 79 $\frac{1}{2}$ կոպ. Այս գումարների մէջ ամփոփվում են նոյնպէս մի քանի հարիւր մանէթների մուրհակներ:

Հոգաբարձուքը, ինչպէս վերևում ասուեցաւ, չտալով ինձ ոչինչ պատուէր շահեցնելու արծաթը, ես այնու ամենայնիւ իբրեւ գանձապահ, յարգելով իմ պաշտօնակից հոգաբարձուների վստահութիւնը առիւս, մտածումէի միշտ օգտակար լինել ուսումնարանին իմ գանձապահութեան պաշտօնի մէջ, թէև գաժան էր ինձ, շատ զբաղուածիս իմ յատուկ վաճառական հաշիւներով: Ահա, սոյն խորհրդով, որչափ բերեց իմ կարողութիւնը, շահեցուցի գանձարանի արծաթը մասնաւոր անձանց տալով և յանձն առնելով ամենայն կորուստ, որ կարող էր պատահել արծաթի փոխատուութեան միջոցներում, միանգամայն և հոգաբարձութիւն գործելով, որ հարկաւորութեան ժամանակին անյապաղ արծաթ հասանէր գանձատանը: Եւ այսպէս, իմ տասնևեօթնամեայ գործակատարութեան մէջ, վերոյիշեալ շարժական արծաթադուլիքը աճեցուցելեմ տոկոսիքով, ուստի յառաջացած են հազար և վաթսուն ութ մանէթ արծաթ. որ և այժմևս պատրաստի դրած են գանձարանում և պիտի դրուին արդիւնքի հաշուեմատների մէջ:

Մեծապատիւ պարոնայք. այս հրապարակիս մէջ տալով Ձեզ իմ գանձապահութեան համարը, երբէք կամք չունիմ ես գովասանութիւն առնուլ Ձեզանից, այլ

միայն փարատել որ և իցէ երկմտութիւնք հասարակաց արծաթի շահեցուցման մասին: Ես թողումեմ ջեր արդար դատաստանին, որոշել թէ որ չափով յաջողուած է ինձ օգուտ բերել այն ուսումնարանին, որոյ հոգաբարձու լինել պատիւ եմ համարում ինձ:

ԳԱՆՁԱՊԱՀ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԻՔԱԽԱՆՑ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ.

1.

Թէ ինչ զանազանութիւն կայ բոյսերի և շնչաւորների մէջ.

Ես մտադիր եմ խօսել մեր հայկական ընթերցողի հետ շնչաւորների և բոյսերի միատեսակ և զանազան յատկութիւնների վերայ: Եթէ մեք զիտութեան քընսութիւնքը մի կողմ դնենք և սովորական աչքով հայենք այդ երկու թագաւորութիւնների վերայ, այնուհետև, ի հարկէ, ոչ թէ գտանելու չէինք միատեսակ յատկութիւնք բոյսերի և շնչաւորների մէջ, այլ մեզ հանդիպելու էին շատ մեծ զանազանութիւնք դոցա մէջ: Եւ արդարև, մի՞թէ կարելի է խնձորենու և կովի մէջ գտանել միատեսակութիւն: Այդ երկու էակները այնպէս տարբեր են միմեանցից և այնպէս հեռի իրեարից, ինչպէս երկինքը երկրից: Դոցա մէջ, ինչպէս ասում է չայը, սարբեր կան: Մի և նոյն տարբերութիւնը կը տեսանենք, եթէ դոցա նման ուրիշ օրինակներ առնուինք: Բայց այդ տարբեր նշանները կամ յատկութիւնքը չեն պահպանւում բոլոր բոյսերի և շնչաւորների մէջ: Այս մտածութիւնը հասկանալու համար, ես կամէի խնդրել ընթերցողից, որ նա երևակայէ իւր մտքում, որպէս թէ բոլոր շնչաւորքը այնպէս էին դասակարգուած, որ շնչաւորների շարքի մի ծայրում գտանւում էին կատարելագոյն, կամ, որպէս ասում են, վերնագոյն շնչաւորները, իսկ միւս ծայրում ստորնագոյն շնչաւորքը: Երևակայենք մեր մտքում, թէ մի և նոյն կերպով դասակարգուած էին բոյսերը, որոց մի ծայրում կը լինէին կատարելագոյնքը, իսկ միւս ծայրում անկատարելագոյնքը: Այնուհետև, ասում եմ ես, այն վերոյիշեալ զանազանութիւնը, որ մեք նկատած էինք խնձորենու և կովի մէջ, ոչ թէ տեսանելու չէինք ստորին շնչաւորների և բոյսերի մէջ, այլ մեծ նմանութիւն գտանելու էինք այդ ստորինների մէջ: Այդ նմանութիւնը կը հասանի մինչև այն աստիճան, որ նոյն ինքն գիտնականը դժուարանալու էր սրոշել իսկոյն, արդեօք իւր տեսածը շնչաւոր է, թէ բուսական:

Գիտութիւնքը, որպէս յայտնի է, չկազմուեցան և չկարգաւորուեցան իսկոյն և յանկարծ, այլ երկար միջոցներով, առ փոքր փոքր ժողովելով իրողութիւնք և

Ճշմարտութիւնը, իսկ գիտնականքը տասնաւոր և հարիւրաւոր տարիներ աշխատելուց յետոյ, համակարգեցին այդ իրողութիւնքը և ճշմարտութիւնքը այնպէս, որ մի ճշմարտութիւն հետեւեցուցանելով միւսից, ապացուցանումէին որ և իցէ առարկայի իսկական յատկութիւնքը և երևոյթները, որով վերջապէս հաստատուեցաւ այս կամ այն գիտութիւնը: Որչափ խնդիրը հայումէր դէպ ի այն նիւթը, որոյ վերայ մեք խօսումենք, սկզբումը աւելի հաճելի էր բնագէտներին որոնել շնչական և բուսական արարածների մէջ այնպիսի նշաններ և յատկութիւններ, որով կարելի կը լինէր զանազանք վնաս միմեանցից կամ թէ նմանակցել միմեանց: Թէպէտ և այն զանազանող յատկութիւնները և նշանները այժմեան գիտութեան դատաստանի առաջև կշիռ չունին, այսու ամենայնիւ այդ տեսակ ուղղութիւնը երկար ժամանակ տիրումէր անցած օրերի գիտնականների հասկացողութեան մէջ: Կարծումենք, թէ ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի կը լինէր, եթէ կարգաւ մասնաւորէինք այս տեղ քանի մի տեղեկութիւնք առաջին օրերի գիտնականների կարծիքի մասին:

Առաջին ժամանակներում կամենումէին շնչաւորները զանազանել բոյսերից, պատճառ բերելով թէ շնչաւորքը ունին զգացողութեան և ուղեղ շարժողութեան, իսկ բոյսերին պակաս են այդ յատկութիւնքը: Այդ ճշմարտութիւնը, եթէ միտ դնենք վերին կարգի շնչաւորներին և բուսականներին. բայց այդ իրողութիւնը թոյլ և անզօր է գիտնականի առաջև, երբնա գործ ունի ստորին կարգի գործարանաւոր (օրգանական) շնչաւորների հետ: Ենթադրաբար, շնչաւորների զգացողութիւնը այն իրողութեան մէջ է ամփոփուում, որ նոքա իւրեանց շրջակայ արտաքին առարկաներից ընդունելով տպաւորութիւնք, գիտակից են դոցա և հետեւաբար գործումեն զանազան շարժողութիւնք: Առհասարակ, մեք սովոր ենք շնչաւորների զգացողութիւնքը դատել միայն, միտ դնելով նոցա կատարած շարժողութիւններին, և այս պատճառով մեծ ուշադրութեան արժանի է այն խնդիրը, արդեօք գիտնականը կարող էր միշտ շնչաւորքը զանազանել բուսականներից, հիմք առած իւր համար առաջինների շարժողութիւնը միայն: Որպէս յայտնի է, կէս մի կան շնչաւորներ և ըստ բաւականին բազմաթիւ, որ զուրկ են կարողութենից տեղափոխուելու, որ և կարծես թէ, բեւեռած լինին մի տեղում, և շարժումեն միայն իւրեանց մարմնի քանի մի մասները, երբեմն դժուարին է լինում որոշել, արդեօք այդ շարժողութիւնքը յառաջացած էին շնչաւորի ազատ կամքից, թէ նման էին բուսականների շարժողութեանը: Շնչաւորների կարգից, այս տեղ իբրև օրինակք, կարող են յառաջ բերուիլ Պոլիպոդները (les polypes) և *Certularium geniculata* (խողովակեայ) պոլիպոդը, որ օչ թէ միայն չեն կարող շարժուիլ, այլև արտաքուստ շատ նման են բուսականին: Եւ կէս մի հանդիպումեն մեզ բոյսեր, որ հասանելով խրեանց աճման որոշեալ աստիճանին, տեղափոխվում են մի տեղից դէպ ի միւսը: Իբրև օրինակ կարող է յառաջ բերուիլ սունկերի (*Myxomycetes* Vallr [խժային սունկեր]) այն կարգը, որոց Դեբարի անուն գիտ-

նականը ասումէ Mycetozoa — սունկանման շնչաւորք: Մինչև այսօր գիտնականքը վճռողապէս որոշած չեն, արդեօք դոքա բոյսեր էին, թէ շնչաւորք:

Այս յատկութիւնները չհամոզելով գիտնականների միտքը, նոքա սկսան որոնել այլ նշաններ, որով կարելի կըլինէր որոշել շնչաւորքը բուսականներից: Մինը այդ նշաններից կարծեցին այն, որ այդ երկու գործարանաւոր մարմինները ստանուածն սնունդը զանազան կերպով: Ինչպէս յայտնի է, բուսականք ստանուածն իւրեանց սնունդը, հեղանուտ նիւթեր ներս ծծելով (էնդոսմոս) իւրեանց կեղևի միջնորդուած թեամբ, մինչ շնչաւորները ընդունուածն իւրեանց հեղեղուկ և հաստատ կերակուրները մի կամ երկու բացուածների օգնականութեամբ, միայն թէ այս բանս լինումէ վերին կարգի շնչաւորների մէջ. իսկ ստորին կարգից կան շնչաւորներ, որ բուսականների նման, իւրեանց ամբողջ մարմնով ներս են ծծում իւրեանց սնունդը:

Սորանով ևս չբաւականալով գիտնականքը, դիմեցին դէպ ի մի ուրիշ յայտարար նշան, որով կարծումէին որոշել շնչաւորքը բուսականներից: Նոցա կարծիքը այն էր, թէ այդ երկու գործարանաւոր մարմինները տարբեր կերպով են բազմանում: Նորանհատները շնչաւորների մէջ, համարեա՝ թէ միշտ աճումն են սերմով բեղմնաւորուած ձուկներից. բայց մի և նոյնը հանդիպումէ և բուսականների մէջ, որ բազմանում են միատեսակ կերպով: Սորա հակառակ, կան այնպիսի շնչաւորներ, որ բազմանում են բաժանմամբ և բոլորոյններով, բոյսերի նման:

Յետոյ սկսան գիտնականքը նոյն խորհրդով հետազօտել շնչաւորների և բուսականների բաղադրական մասունքը, բայց այս տեղ ևս անյաջող դտանուեցաւ նոցա. փորձը Առհասարակ, բուսականքը կազմվում են միայն անբորակածին նիւթերից, իսկ շնչաւորքը բորակածին նիւթերից. բայց մի քանի շնչաւորների մէջ գտան անբորակածին նիւթ (խլորոֆիլ) և սորա հակառակ, քանի մի բոյսեր (սունկեր) ունին իւրեանց մէջ բորակածին նիւթեր:

Բաւական եմ համարում այս բերած օրինակներս, որով պարզվումէ խնդրը, թէ ստորին կարգի շնչաւորքը և բուսականքը ոչ թէ միայն դժուարին է որոշել միմեանցից, այլև նոցա մէջ կայ մեծ նմանութիւն, և թէ, որպէս ցերեկի լուսին իսկոյն չէ հետևում գիշերային մութը, այլ լինումէ միջանկեալ ազօտալոյս, երկուսը միմեանցից բաժանող երեկոյ, նոյնպէս ևս շնչաւոր և բուսական թագաւորութիւնների մէջ կան այնպիսի գործարանաւոր մարմիններ, որ կազմում են միջանկեալ սանդուղքի աստիճանքը:

Զատարեալ Գրեգորեան, Ռոսսիչ
Էնտոպոստ Գիտութեան:

Պատմութիւն Պեդագոգիկայի,* որպէս դա կերպարանագործուած է համաշխարհական պատմութեան մէջ և ներքին, օրինապատշաճ կերպով շաղկապուած է ազգերի կրթութեան հետ:

Հանած

Գերմանական մատենադրի, Կարլոս Շմիդթի գործից

«Die Geschichte der Paedagogik in welthistorischer Entwicklung und in organischem Zusammenhang mit dem Culturleben der Völker. Cöthen 1860.»

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ի Թ Ի Ի Ն.

Անցք և պատմագրութիւն. Պատմութիւն Պեդագոգիկայի և նորա արժանաւորութիւնը:

Աստուծոյ գոյութիւնը կենդանի է տիեզերքի մէջ, և մարդկութեան մէջ յայտնվում է նա իբրև բանականութիւն: Մարդկութեան խորհուրդն է զարգացումը կենքի մէջ այդ բանականութիւնը, իրագործել Աստուածը աշխարհի մէջ, յանդիման կացութեան աստուածանմանութիւնը, ճշմարտութեան և սիրոյ գաղափարները: Մարդկութեան խորհուրդն է նոյն և աշխարհի մէջ անցած գործերի խորհուրդը: Համաշխարհական անցքերի խորհուրդն է, մարդկութեան մէջ դրած բանականութիւնը իրագործել և առաջնորդել մարդերին դէպ ի Աստուած, նոցա վախճանական սկզբնապատճառը:

Զարգացումն է ասվում այն օրէնքը, որ իբրև ճանապարհ հասուցանում է այդ նպատակին — դա է օրէնքը համաշխարհական պատմութեան: Զարգացումն է յառաջխաղացութիւն պարզից դէպ ի բազմադրեալը. — մարդկութեան զարգացումը է յառաջխաղացութիւն անգիտակցութենից դէպ ի գիտակցութիւն, բնական հարկաւորութենից դէպ ի հոգեղէն ազատութիւն: Ինչպէս բնութիւնը անօրգանականից (անկենդան արարածներից) վեր ի վեր է ձգտում դէպ ի լոյս և բուսական ու շնչական արարածներից բարձրանում է դէպ ի մարդս, այսպէս և մարդկութիւնը և նորա հետ միասին համաշխարհական կեանքը դուրս է գալիս բնական և իմացական գոյութեան նախնական միութիւնից, և անցանելով բնութեան և իմացականութեան

*) Պեդագոգիկա յունական բառ է, որ կամի ասել արուեստ մանկածութեան, արուեստ դաստիարակութեան:

մէջ ծագած երկպառակութենից, դիտակցապէս հաշտեցնումէ հարկաւորութիւնը ազատութեան հետ: Ուր կայ զարգացումն, այն տեղ կայ և յառաջադիմութիւն: Յառաջադիմութիւնը համաշխարհական կեանքի մէջ, է Աստուծոյ օրէ օր աւելի տեսանելի, աւելի լսելի և աւելի զգալի մարմնառութիւնը մարդկութեան մէջ: Կրրկնումն և յետախաղացութիւն չկայ: Այո, մի անհատ ժողովուրդ ըստ երևութիւն դէպ ի յետ է խաղում. վասն դի, եթէ մեք շրջանակով յառաջ ենք երթում, այնքան ևս աւելի մօտենումենք այն կէտին, ուստի դուրս ենք եկած: Բայց այս յետախաղացութիւնը մի ժողովուրդի է նոյն միջոցին մի յառաջխաղացութիւն մարդկութեան, ըստ որում նա յառաջ է դիմում նոր ազգային շրջանների մէջ, որ սկզբում, համեմատելով փոքր ինչ յառաջ կատարած և անցած շրջանների հետ, երևումն աւելի տարրական և աւելի անկատար, բայց յառաջխաղացութեամբ բարձրանումն դէպ ի աւելի վերին աստիճան զարգացման: Եւ ինչպէս երկիրը երբեք այլ ևս յետ չէ դառնում դէպ ի նոյն կացութեան տեղը, իւր տարեկան շրջանառութենից յետոյ, նոյնպէս և մարդկութիւնը երբեք դարձեալ յետ չէ գալիս դէպ ի այն կէտը, որ արդէն եղած էր այն տեղ միանգամ, և երբեք կրկնում չէ դարձեալ մի ժողովուրդի մէջ այն բանը, որ մի այլ ժողովուրդի մէջ արդէն գործ էր դրած և մշաւած էր:

Համաշխարհական պատմութիւնը է մարդկութեան զարգացման պատմութիւնը: Այս զարգացման եղանակը նոյն է, որպէս մասնաւոր մարդու իմացականութեան զարգացման եղանակը. այս տեղ ազդումէ մի և նոյն օրէնքը, որովհետեւ մի և նոյն աստուածն է միտքը ներգործումէ մասնաւորի, ժողովուրդի և մարդկութեան մէջ: Մարդկութիւնը, ինչպէս որ մասնաւոր մարդը, ունի իւր հասակները և զարգանումէ դոցա մէջ: — Մասնաւոր մարդը, իբրեւ երեխայ, չէ՛ արդէն մի բանական էակ, այլ նա պիտի դառնայ բանական: Երեխան չէ տակաւին իշխան ինքն իւր վերայ, այլ նորա իշխողն է արտաքին աշխարհը, Երեխան դեռ ևս չէ պատկանում ինքն իւրեան, այլ իւր շրջակայքին: Ասեալն ազգերէն հասնել հարգութեան մէջ: — Բայց երեխան յառաջ գնալով իւր զարգացման մէջ, ձեռք է բերում ազատութիւնը արտաքին աշխարհից և սրտի վկայութեամբ խոստովանելով այդ ազատութիւնը, վեր է բարձրանում իւր ոտքի վերայ, բայց չկամի տակաւին խոստովանել այն թշնամին, որում յաղթած էր: Մարդս իբրեւ երիտասարդ չափումէ աշխարհը իւր գաղափարական պատկերների չափով, և իրական աշխարհը, որ հակառակ է այդ գաղափարական պատկերներին, համարումէ ոչինչ և գաղափարից զուրկ: Ամեն բանի մէջ նա տեսանումէ իւր անձը, և ուր տեսանումէ մի օտար ինչ, այդ բանը աշխատումէ յաղթահարել և նորա վերայ գնել իւր կեանքի կնիքը: Հնութեան ականաւոր ազգերը լցուցանումն այս երիտասարդութեան հասնել համաշխարհական պատմութեան: — Բայց երբ որ երիտասարդը իւր ինքնապաշտ անձնաւորութեան մէջ վազումէ իրական աշխարհի վերայ և սորանից բաց է խեղկում, այնուհետեւ վերահասութեամբ ստուգումէ իւր մէջ, թէ

նա այն ժամանակ միայն կարող էր ինքն իւր հետ դաշնակաւորուիլ, երբ կը դաշնակաւորէր իւր անձը արտաքին աշխարհի հետ. այր մարդը, որ դաշնակաւոր փոխադարձութեամբ յարակցուիմէ արտաքին աշխարհի հետ, է Գրիստոնեան համաշխարհական պատմութեան մէջ: — Մասնաւորի պատմութիւնը պատկերացնումէ և կրկնումէ իւր մէջ մարդկութեան պատմութիւնը, որպէս մարդկութեան պատմութիւնը է մի հայելի տիեզերական պատմութեան, իսկ տիեզերքի պատմութիւնը նմանութիւն աստուածեղէն կեանքի. ամենայն պատմութիւն, թէ հասարակաց մարդկութեան և թէ մասնաւոր մարդու, թէ աստղերով զարդարուն երկնքի և թէ երկրային կազմուածքի, է զարգացումն աստուածային կեանքի:

Մարդկութիւնը կարող չէ երկրաւոր պայմանների տակից դուրս խլուիլ, և ոչ իսկ համաշխարհական պատմութիւնը արարչագործութեան ընթացքից. նա մի օղ է սորա շրթայաշարի մէջ: Համաշխարհական անցքերը կարող չեն այլ կերպով շրջան առնուլ քան թէ երկիրը. այս օրէնքի ներքոյ ստորադրած է զնոսա Աստուած: Ինչպէս որ ձեւաւորուած է երկիրը, նոյնպէս ևս ձեւաւորվումէ մարդկութիւնը: Այս պատճառով արեւդարձեան գօտիու բնակիչքը մարմնապաշտ են, ցուրտ գօտիու մարդիկը շատակեր, բայց բարեխառն գօտիու մարդիկը մտածող: Նիլիմայի, հողի և սոցա պէս պայմանների զանազանութեամբ որոշվում են ևս առանձին կարգեր մարդկութեան, ցեղեր և ազգեր: Ուրեմն ազգերը են սիստեմայք, բազմաւոր անհատներ մարդկութեան մեծ ամբողջի մէջ — անհատներ, որ այն աշխարհից, որում պատկանում են նոքա, և այն զարգացման աստիճանից մարդկութեան, որոյ վերայ երեւում են կախ են յատկապէս. բայց նոքա իւրեանց իսկական էութիւնը չեն ստանում արտաքուստ (դուրսից), որովհետեւ արարչագործութեան սկզբից նոցա մէջ ներշնչած հոգին միայն կարող է բնութեան ազդեցութեան ներքոյ և անցքերի ընթացքին համեմատ ետանալ իւր առանձին ձեւը և կերպարանքը, որպէս և անհատի հոգու ընդարդս կազմուածքի մէջ տնկած բնաւորութիւնը կարող է դաստիարակութեամբ, շրջակայքի ազդեցութեամբ և այլ պայմաններով կերպաւորուիլ և հասանել կատարելութեան, բայց ոչ տրուիլ:

Որովհետեւ ամենայն ուրիշ մարդկութեան մէջ մի յատուկ անհատ է, այս պատճառով ունի նա իւր յատուկ և սեփական կազմուածք, իւր առանձին կնիքը — գոյացած իւր աստուածատուր շնորհից, իւր բնաւորութենից, որպէս և այն կլիմատական պայմաններից, որոց մէջ կենումէ նա, և ազդեցութեամբ այն օտար ազգերի, որք դրացի են նմա, որոց հետ և ունի հաղորդակցութիւնք: Այս իւր կազմուածք, որ նա իւր բարքի ու վարքի մէջ, իւր լեզուով ու գրով, իւր գիտնական և ճարտարապետական պտղաբերութեամբք, իւր կրօնական հայեացքով ու արարողութեամբք և իւր քաղաքական ձեւակերպութեամբք յոյսնի է կացուցանում — այս իւր կազմուածք զարգացնումէ նա իւր կեանքի միջոցներում, որ ձեւաւորվում են այնպէս, ինչպէս մա-

նաւոր մարդու կեանքի հասակները, և այսպէս, ամենայն ազգ ապրումէ իւր փայտութեան հասկը, որոյ մէջ նա տակաւին ինքն իւրեան մի առասպել է, և այս պատճառով, առասպելների մէջ բանաստեղծումէ յառաջուց իւր կեանքը. ապա տօնախմբումէ մեքեփատորութեան հասկ, որոյ մէջ իւր վերածաղկող հոգու զօրութեամբ անօրինակ քաջագործութիւնք առնելով, դիմումէ դէպ ի տիրապետութիւնք. յետոյ, իբրեւ չափահաս ոյր, ցուցանումէ իւր մտածութեան, զգացողութեան և կամքի մէջ հասունութիւն, հանգիստ և մտախոհութիւն. վերջումը, իբրեւ ծերացած ազգ, ուտումէ իւր արած վաստակից և ոսկրանալով կործանվումէ, եթէ ազգային հոգին չէ այնչափ մեծաքանքար և այնչափ ազդողապէս գործունեայ, որ նա մի պատմական դադափար գործ դնելուց և սպառելուց յետոյ, վեր կանուր մի այլ գաղափար և մշակէր զդա պատշաճապէս, որպէս զի նորա հասակի աստիճանքը լինելու էին միայն պատմական կեանքի տարեկան եղանակքը, որոյ փոփոխութեան մէջ մանկանումէր նա:

Ազգի կազմակերպութիւնը ունի իւր իսկական արմատը իւր անդամների, անհատների մէջ: Անհատը է մի սկզբնական, Աստուծուց կարգած միակ: Այս միակը սահմանաւորվումէ իւր ժամանակից և այն սղգից, որոյ անդամ է ինքը, այնպէս որ անհատը է ընդհանուր հետեւութիւնը իւր ներքին սեփական զօրութեան և այն բոլոր զօրութիւնների որ շրջապատումն զնա և ներգործումն նորա վերայ: Բայց մի ազգի անհատների մէջ ոմանք միայն են նորա գաղափարական (վերին և ականաւոր) կերպարութեան, որ իւրեանց առանձնաւորութեան մէջ պատկերացնումն բովանդակ ազգը: Այդպիսի են, զոր օրինակ լութերը, Գեթէն, Հումբօլդը, հարազատ փոխանորդքը գերմանականութեան մի յատկացած ժամանակում, որպէս Վօլտերը փոխանորդ է Ֆրանսիականութեան. և այդպիսի միադրուխ մարդիկ, որ իւրեանց առանձնաւորութեան մէջ պատկերացնումն իւրեանց ազգի սեռային բնաւորութիւնը, այս և այն ժամանակի միջոցում, են սիւները և իրագործողքը ազգային զարգացման, սիւները յառաջադիմութեան: Նոցա մէջ բովանդակվումէ իւրեանց ժամանակի կեանքը ամենավերին գիտակցութեամբ մտքի և ամենավերին ազդողականութեամբ կամքի:

Անհատների և ազգերի միջնորդութեամբ զարգանումէ մարդկութիւնը: Անհատները և ազգերը են այն անդամքը, որոց ձեռնտուութեամբ մարդկութիւնը ժամանակի ընթացքի մէջ հանդիսացնումէ աստուածեղէն կեանքը: Այդ անդամքը, միտ դնելով դոցա քանքարների մեծութեանը և նոցա առանձին զարգացման նըպատակին, երկարատե կամ կարճատե միջոցից յետոյ բաց է ձգում մարդկութիւնը, թէպէտ ընդունելով զդոսա իւր պանթէոնական տաճարի մէջ, բայց, ստուգութեամբ, կամէր նա միայն նորանոր սիւներ ճարել իւր գաղափարների համար և դոցանով օրէ ցօր աւելի մօտենալ իւր մշտնջենաւոր նպատակին—աստուածեղէն կատարելութեան:

Պատմագրութեան պաշտօնն է նկարագրել այս զարգացումը մարդկութեան,

միտ դնելով այն զանազան աստիճաններին, որոց հասած է դա ազգերի և անհատների գործակցութեամբ: Ուրեմն պատմութիւնը պիտի լինի կրկնողութիւն, մի կենդանի վերստին արտադրութիւն այն անցքերի, որ անցած են: Ուրեմն նա ունի ցոյց տալու, թէ ինչպէս մարդկութեան գործողութիւնը օրօրոցի ու գերեզմանի միջով օրէ ցօր վեր է բարձրացած և վեր է բարձրանում դէպի մի գերագոյն կատարելութիւն. պատմութիւնը ունի նոյնպէս մերկայնելու մեր աշքի առաջն այն պատճառները, որ յառաջացուցիւ են ազգերի վերածադկութիւնը և կործանումը, և այդպէս համաշխարհական պատմութիւնը պատկերացնել մեր առաջն իբրեւ համաշխարհական դատաստան, այլև իւր յատուկ դատաստան: Համաշխարհական պատմութիւնը է մարդկութեան վարքագորութիւն, և պատմագիրը է մարդու վարքագիրը: Այնու ամենայնիւ մարդկային իմացականութիւնը, թէ և յետահայեաց մարդարէ, մինչև օրս կարողացել չէ լուսափայլ կացուցանել զարգացման բոլոր պտոյտ պտոյտ շաւիղները, որոց վերայ մարդկութիւնը մինչև այսօր յառաջ է գնացած դէպի վեր խաղացմամբ: Եւ այս պատճառով, պատմագրութիւնը չէ մի այլ բան, քան թէ, ինչպէս ասումէ Արիստոտելը, պատմութիւն զննած իրողութիւնների, որ նա, առանց դուրսից ներս բերած կանոնների, կապակցումէ միմեանց հետ, միտ դնելով մարդկութեան ընթացքին, որպէս զի դորա մէջ և դորանով ցոյց տայ համաշխարհական զարգացումը:

Պատմութեան օրէնքը են առհասարակ և օրէնքը դաստիարակութեան արուեստի մէջ: Դաստիարակութեան արուեստը է այն հմտութիւնը, որ ուսմամբ և դաստիարակութեամբ, այսինքն, գիտակից ազդեցութեամբ մանուկ մարդու մարմնուոր և հոգեղէն զարգացման վերայ, նորա մէջ տնկած գաղափարքը ճշմարտութեան, ազատութեան և սիրոյ, նորա աստուածամանութիւնը, իւր աստուածապարզ անձնաւորութեանը համեմատ, մինչև այն աստիճան զարգացնել, որ նա կարողանար իւր յատուկ աշխատութեամբ և ջանքով հասնել իւր մարդկեղէն կոչմանը: Դաստիարակութեան լըուցանելի գործն է փոքրիկ աշխարհը (մարդս) հասուցանել նոյն նպատակին, ուր դիմումէ մարդկութեան մեծ աշխարհը:

Դաստիարակութեան արուեստը զարգացնելով անհատ մարդը, զարգացնում է նոյնպէս և ժողովուրդը, որում պատկանում է անհատը, որովհետեւ ազգը կարող է միայն տեղ գրաւել և գրաւում է այն զարգացման աստիճանի վերայ, որոյ վերայ կանգնած են նորա անդամքը, անհատ մարդիկը: Եւ ազգի զարգացման հետ միասին, դաստիարակութեան արուեստը զարգացնում է մարդկութիւնը, որոյ գործակատար անդամքը են անհատ մարդիկ և անհատ ազգեր:

Միւս մասամբ, անհատ մարդու զարգացումը կախ է այն ազգի զարգացմանից, որոյ մէջ նա ապրում է, որպէս և մարդկային զարգացման աստիճանից, որոյ վերայ կանգնած է ազգը: Եւ որ չափով մարդկութեան կամ ազգի զարգացման աստիճանը

աւելի բարձր կամ ստոր է, նոյն չափով և ըմբռնողութիւնը և նկատողութիւնը անհատի, միանգամայն և նորա դաստիարակութիւնը կը լինի աւելի կատարեալ կամ անկատար: Գիտնական և ճարտարապետական, կրօնական և քաղաքական կեանքը մի ազգի, և աստիճանը, որոյ վերայ դրած են նորա անդամքը, սահմանումէ նոյնպէս նորա դաստիարակութեան գործի բարձրութեան աստիճանը: Այս պատճառով դաստիարակութեան արուեստը և նորա զարգացումը շատ մօտ կապակից է ազգի կրթութեան հետ առհասարակ: Որովհետեւ, ինչ որ մարդս է, ինչ որ նա մտածումէ, զգումէ և կամի, նոյնը աշխատումէ նա իւրեանից դուրս իրագործել: Մարդս չկամի տալ իւր ընկերին ոչինչ, բայց միայն ինչ որ կացուցանումէ նորա յատուկ կեանքը և գոյութիւնը, և նա կարող չէ իւր ընկերին մի այլ բան տալ, եթէ ոչ, այն, ինչ որ ինքն է և ունի: Այսպէս ևս, նա կարող չէ մանուկ սերունդը այլ կանոններով և դէպի այլ նպատակ տանել, եթէ ոչ, այնպիսի կանոններով և դէպի այնպիսի նշանակ, որ ինքը համարումէ ամենավերինը: Դաստիարակութիւնը յառաջ է քայլում ազգերի կրթութեան հետ միասին, և ազգերը դարձեալ իւրեանց դաստիարակութեան մէջ և նորանով ցուցանումն, թէ մինչև որ աստիճան կրթութեան յառաջ էին գնացած. մի ազգի կեանք պատկերանումէ նորա դաստիարակութեան կանոնների մէջ. դաստիարակութեան գաղափարները են նորա կեանքի հայելին: Մի ազգ, ինչպէս դաստիարակիչը, կամի իւր դաստիարակութեան մէջ իւր դաստիարակելի անդամքը շինել այնպիսի, որպիսի դարձած է ինքը, ուրեմն նա ստանում կըրկնումէ իւր յատուկ զարգացումը իւր զաւակների դաստիարակութեան մէջ. դժբա դաստիարակութեամբ ստանումն անմիջաբար այն, որում ազգը իւր պատմական գործունէութեամբ և զարգացմամբ հասած է: Դաստիարակութեամբ հնարաւորու մէ ազգը իւր տեղականութիւնը և յառաջադիմութիւնը:

Եթէ արժան է, որ Պեղագոգիկայի պատմութիւնը մարդկային ուրիշ զարգացումը աստուածամանութեան գաղափարին համեմատ, և այս զարգացման վերայ հիմնաւորուած դաստիարակութիւնը առաւել հին ստոյգ ժամանակներից մինչև այսօր նկարագրէր, ուրեմն և ցոյց տար թէ ինչպէս այդ զարգացումը և դաստիարակութիւնը որոշ որոշ ազգերի մէջ գործնականաբար լցուցած և տեսականաբար ըմբռնուած է, այլև անհատ մարդերի կողմից խօսքով ու գործով յառաջ տարուած — ապա Պեղագոգիկայի պատմութիւնը պիտի նկատուի բովանդակ մարդկութեան պատմութեան հետ միասին: Պեղագոգիկայի պատմութիւնը, մարդկութեան պատմագրութեան հետ միասին, յառաջ է երթում տղայական և երիտասարդական հասակի միջով դէպի պարական հասակը, և առհասարակ հիմնվումէ այդ պատմութեան վերայ իրել իւր արմատի վերայ:

Պեղագոգիկայի պատմութեան հական պաշտօնն է հետազօտել յառաջագիմութիւնը մարդկութեան գաղափարի հասկացողութեան մէջ: Ընդհանուր պատ-

մութեան պէս, որ ցուցանումէ, թէ իւրաքանչիւր աւելի յառաջխաղացութիւն է մի կրիտիկական քննութիւն մարդկութեան անցած գնացած կենսական ասպարէզի վերայ, որպէս զի ամեն մի նոր դարադրուի դուրս է գալիս հին ժամանակի մեկուսի տեսութենից և այդպէս մարդկութիւնը օրէ օր մօտենումէ իւր աստուածեղէն նպատակին—ընդհանուր պատմութեան պէս, պարտ է Պեղագոգիկայի պատմութիւնը զննել դաստիարակութեան արուեստի օրգանական կերպագործութիւնը, այլև ասպացուցանել և բացատրել այդ հմութեան գաղափարի յառաջադրել ընթացքը ժամանակների հոսանքի մէջ։ Ուրեմն Պեղագոգիկայի պատմութիւնը ունի յանդիման կացուցանել, թէ այս կամ այն ժամանակում ինչպէս էր եղած դաստիարակութիւնը իւր յայտնութեամբ, այլև, միանգամայն, թէ ինչպէս պիտի լինէր դա մութածող մարդերի հոգու մէջ. ուրեմն, թէ ինչպէս ուսանումէին ազգերը, և ինչ ու որպէս ուսուցանումէին ականաւոր հանձարքը ազգերի մէջ։ Նա ունի մի գործնական և տեսական մասն, որ շատ մօտ զուգաւորուած են միմեանց հետ փոխադարձ ներգործութեամբ, այնպէս որ, եթէ զարգացած թէորիայն հետեւումէ պրաքսիսին, այնու ամենայնիւ թէորիայն յառաջ է քան թէ պրաքսիսը, վասն զի ամենայն գործողութիւն ունի իւր հիմքը շատ կամ սակաւ մտքի գիտակցութեան վերայ։

Բայց, Պեղագոգիկայի պատմութիւնը ունի ոչ թէ միայն ցուցանել դաստիարակութեան արուեստի տեսական ու գործնական զարգացումը համաշխարհական պատմութեան ընթացքի մէջ, այլև պիտոյ է նմանկարագրել այդ զարգացումը որոշ որոշ ազգերի մէջ։ Այս պատճառով ունի նա պատմաբանելու դաստիարակութիւնը ազգի քաղաքական հոգիի մէջ, ուր դաստիարակութիւնը սկսանումէ գերդաստանի հօրից և է վարժութիւն նախնական բարք ու վարքի, ձևերի և արարողութիւնների, առանց աւելի վերին գիտակից գաղափարի լուսով առաջնորդուելու։ Բայց առ փոքր փոքր, նկատողութեամբ և փորձով յառաջանում են մի մի կանոններ, դաստիարակութեան հիմքեր, որ բերանացի աւանդութեամբ տարածվում են։ Սակայն մտքի գիտակցութեամբ դաստիարակութիւնը լցուցանվումէ այն տեղ միայն, ուր կայ մի կարգաւոր հասարակութիւն և մի արդէն սահմանադրուած քաղաքական ընկերութիւն—ազգի երկաթաբարձական հոգիով։ Այնուհետև դաստիարակութիւնը թողուած չէ անհատ մարդերի պատահական և կամայական հայեացքի կամքին։ Ո՛չ. այլ մանաւանդ քաղաքական ընկերութիւնը հոգաբարձու է, որ մանուկ սերունդները դաստիարակուին և զարգանան այնպէս, ինչպէս ձեռնտու էր ժողովրդի և քաղաքական ընկերութեան տւողութեանը և աճելութեանը, և դորանով յառաջանար մտածութեան և գործողութեան եղանակի միութիւն քաղաքական ընկերութեան անդամների մէջ։ Այնուհետև օրէնսդիրքը կը կարգաւորեն և կը մաքրեն աւանդութեամբ և սովորութեամբ ազգի մէջ ամուր արմատացած կանոնքը դաստիարակութեան։ Յետոյ, ազգի աշխարհական հոգիով, դուրս կը բղի զդաստիարակութիւնը և ուսումը պարզ

ու պայծառ, խորհրդին ու նպատակին քաջ վերահասու ձգտողութենից: Այս տեղ
ահա, որպէս ազգի խելամուռն հասկնալ, դուրս են երևում փիլիսոփայք և մանկա-
ծութեան վերայ մտածող մարդիկ, որ դաստիարակութիւնը տանեն հիմնէն ամուր
և հաստատ սկզբունքի վերայ, միանգամայն և ընծայեն ազգին մի կատարեալ թէ-
օրիա դաստիարակութեան: Մի ազգի դաստիարակութիւն յառաջ է երթում պրաք-
տիկից դէպի թէորիան (գործնականից դէպի տեսականը), գործից դէպի խորհրդա-
ծութիւնը: Որչափ շատ ապրումէ մի ժողովուրդ, նոյնչափ ևս մտահայեաց է լինում.
նոյնչափ ևս ուսումը, որ առաջին միջոցներում էր մի լոկ շարժառիթ դաստիարա-
կութեան, հանդիսանումէ անձնիշխան և նոյնքան առաւել դաստիարակութիւնը
դառնումէ միայն շարժառիթ ուսման:

Պետագոգիկայի պարագիծը կամի քննել դաստիարակութեան գործը մինչև այժմ
աշխարհի հրապարակի մէջ յայտնի եղած ազգերի մէջ, միտ դնելով նորա գործ-
նական և տեսական հայեացքին: Նա կամի քննածի ու զննածի մէջ ապացուցանել
դաստիարակութեան գաղափարի յառաջխաղացութիւնը մարդկութեան մէջ, որպէս
և ցոյց տալ թէ ինչպէս իւրաքանչիւր ազգի մէջ դաստիարակութեան գաղափարը
ըմբռնուած է մտքի գիտակցութեամբ, ինչ վերնագոյն գաղափար կրթութեան ու-
նեցած է ազգը, ինչպէս հասկացած է դա դաստիարակութեան էութիւնը և խոր-
հուրդը, ինչ ճանապարհներով աշխատած է իրագործել իւր ամենավերին գաղա-
փարը և որ չափով ստուգապէս հասած է դմա: Այս իւր պաշտօնը կը լցուցանէ Պե-
դագոգիկայի պատմագիրը ազգագրաբար (էթնոգրաֆիկաբար), ուր ազգերը միմեանցից
բաժան բաժան են, և այդպէս դաստիարակութիւնը ըստ մեծի մասին է յատուկ ազ-
գային, զոր օրինակ Գրիպուսի յառաջ ծանոթութեամբ: Սորա հակառակ, Գրիպուսի
պետագոգիկայի օրերում, վերանորոգութենից յառաջ, պատմագրութիւնը գործ կը կատարէ
ժամանակի կարգով (խրոնոլոգիկաբար), որովհետև այս ժամանակի ազգերը և քա-
ղաքական ընկերութիւնքը, նմանապէս նոցա դաստիարակութիւնը դրած է մի և նոյն
հիմքի վերայ, բայց վերանորոգութեան և նորա յաջորդող ծանոթի մէջ, կ'աշխատի կցորդել
միմեանց հետ ազգագրական և համաժամանակեայ քննութեան օճը, վասն զի նոր
ժամանակի ազգերը և քաղաքական ընկերութիւնքը, թէպէտ անձնիշխան են իւրա-
քանչիւրը իւր համար, բայց գտնուելով հաւասար հոգեղէն ազգեցութիւնների
ներքոյ, առաջնորդվում են համաձայն ուղղութեամբ կրթութեան ասպարէզի մէջ:

Պեդագոգիկայի պատմութեան ինչութենից հետևումէ նորա արժանաւորու-
թիւնը: Իհարկէ, ով որ առհասարակ ամենևին անծանօթ է մի գիտնական պեդա-
գոգիկայի օգտաւետութեանը, և իւրեան փառք ու պատիւ է համարում մեքենա-
կան վարժութիւնը այդ գործի մէջ, այնպիսին կարող չէ ևս խելամուտ լինել ար-
ժանաւորութեանը, որ ունի Պեդագոգիկայի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը:
Բայց ով որ հասկացած է, թէ գիտութիւնը միայն տալիս է պայծառ գիտակցութիւն

կեանքի և նորա յայտնութիւնների, և թէ պեղագոգիկայի գիտութիւնը է հիմքը մանկածութեան ճարտարագետների համար: այլև, ով որ զիտէ թէ առաջիկայն է միայն անցածի հետևանքը, ուրեմն նա միայն ճշմարտապէս գիտուն է առաջիկային, որ քննած էր նորա նախընթաց պայմանքը, նորա հիմքը. նա ևս կը հասկանայ, որ կարելի էր միայն ճշմարտապէս վերահասու լինել առաջիկայիս դաստիարակութեան խնդիրներին և գտանել միայն դոցա բանալին, եթէ մեք քննած էինք դաստիարակութեան ընթացքը մինչև այսօր, և լսած էինք նորա պատմութեան զգուշացուցիչ, խրատական և լուսաւորիչ ձայնը: Հազարաւոր տարիների փորձքին համեմատելով, ինչ է առօրեայ անհատ մարդու փորձը. նոյնքան, որքան տիեզերական բանականութեանը, որ համաշխարհական պատմութեան ընթացքի մէջ կերպագործուած է բոլոր ժամանակների իմաստնագոյն մարդերի բանականութենից, համեմատելով մի անհատի իմացականութիւն, որ փակվումէ իւր մասնականութեան նեղ սահմանի մէջ: Պատմութիւնը մի աւազան է, որոյ մէջ մարդու լուացվումէ դէպ ի հոգեղէն առողջութիւն, ուր և մանկանումէ նորա կեանքը, վասն զի նա իւր ծերացուցիչ և մեռուցիչ անձնապաշտութիւնը այրելով զտումէ տիեզերական բանականութեան քուրայի մէջ: Առաջիկայիս խառնակութեան միջից քանի մի ժամ օթեան խաղաղութեան որոնել անցած գնացած դարերի, որպէս մի հին հայրենական աշխարհի մէջ — ասումէ Քրիստոսը, երևելի պատմաբանը Պեղագոգիկայի—այնքան ևս պողաբեր է, ինչպէս ծերութեանը, մտաբերել իւր մանկութեան օրերը: Այս յետադարձ հայեացքը դէպ ի տղայութեան անմեղ աշխարհը, է ամենաքաղցր, մեծագին բանը, որ վիճակուած է մարդուն իրրեւ բաժին այս երկրաւոր կեանքում: Բայց դաստիարակութեան արուեստի պատմութիւնը հասուցանումէ մեզ այս մեծագին բանս երկտեսակ կերպով. դա է մի երկպատիկ անմեղութեան աշխարհի նկատողութիւն, մի ննջող տղայութեան օրերի մտաբերութիւն. դոցա հետ և դորանով լուացվումէ մարդս անցած գնացած ժամանակի մանկացուցիչ աւազանի մէջ: Եւ դա է նոյնպէս դպրոցը, որոյ մէջ կարող է նա ուսանել պեղագոգիկայի գիտութիւնը: Առաջիկայումս, նա միայն լինելու էր քաջ գիտուն թէ ինչ կամէր և կարող էր յառաջ տանել դաստիարակութեան գործի մէջ, — նա միայն, որ քննած և ուսած է թէ ինչ կարելի էր լրացանել: Բայց այդ բանը ուսանումէ և իմանումէ նա, հարցաքննելով թէ ինչ արդիւնք գործուած էին դաստիարակութեան մէջ և ինչ խորհրդածութիւնք արուած: Նա միայն գիտէ դաստիարակութեան ինչութիւնը և արժէքը, որ հետաքննած է դաստիարակութեան գաղափարի զարգացումը դարերի ընթացքի մէջ: Ի վերջոյ, նա միայն կարող է այժմեան պեղագոգիկայի գիտութիւնը հասկանալ և իրրեւ արարիչ հեղինակ հանդիսանալ նորա մէջ, որ ընտանեցած է պեղագոգիկայի պատմութեանը Պեղագոգիկայի գիտութիւնը առանց պեղագոգիկայի պատմութեան է մի շինուած առանց հիմքի: Նոյն ինքն պեղագոգիկայի պատմութիւնը է ամենակատար և առոււել ահւայանի գիտնական սիստեման պեղագոգիկայի:

2

ՊԵՂԱԳՕԳԻԿԱՅԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԱ- ԳԼՈՒԽՔԸ ԵՒ ՊԵՂԱԳՕԳԵԱՆ ԱԶԳԵՐԸ:

Պեղադոգիկայի պատմութիւնը, որպէս և մարդկութեան պատմութիւնը, որոշումէ առ Հասարակ մի և նոյն դարագլուխքը զարգացման:

Քրիստոս է յիշուիլէր Համաշխարհային պատմութեան, նմանապէս պեղադոգիկայի պատմութեան: Աստուածը դարձել է մարդ, որ մարդոց դառնայ իբրև աստուած. սորա մէջ ունի մարդկութիւնը իւր միջնակէտը, դադարակէտը որպէս և ծանրակէտը: Աստուածամարդու մտածութիւնը է ամենավերին կատարելագործութեան գաղափարը, ամենամեծ իդէան, որ ըմբռնելու համար հալ ու մաշ եղաւ մարդկութիւնը, մինչև այդ իդէան, իբրև ստոյգ իրողութիւն յայտնուեցաւ աշխարհումս Յիսուսի Նազովրեցւոյ մէջ: Աստուածամարդու յայտնութեամբ կատարուեցաւ բոլոր, Քրիստոսից յառաջ անցած ժամանակների ձգտողութիւնը: Եւ այս աստուածամարդութեան իդէայի իրագործութիւնը անհատ մարդերի, ազգերի և մարդկութեան մէջ — ահա խնդիրը, որ ունին լուծանելու բոլոր ժամանակները զկնի Քրիստոսի «Եղերուք կատարեալք, որպէս հայրն Զեր յերկինս կատարեալ էր» սորանով որոշուած է դաստիարակութեան ամենավերին նպատակը — մի և նոյն նպատակը, որ ունի իւր համար թէ մանուկ սերունդի և թէ մարդկութեան դաստիարակութիւնը:

Պեղադոգիկայի պատմութեանը, ինչպէս Տարգմանութեան պատմութեանը յաջորդաբար Քրիստոսից յառաջ իւր պայտիւնն է երկրորդական հասկը: Այս տեղ դուրս երևող ազգերի կեանքը է առաւելապէս բնական, նոցա կրթութիւնը բնածին. նոքա անհետանումն բնութեան մեծ ամբողջի մէջ: Այլև, իւրեանց ինքնաստեղծ կազմուածների, քաղաքական կեանքի և միւս բաների մէջ նոքա դուրս չեն գալիս բնական կեանքի սահմանից: Ազգայնութիւնը է նոցա բնական սահմանը: Քրիստոսից յառաջ կային յիշյալ ազգային տարածք, յիշյալ ազգային տարրէի, յիշյալ ազգային դաստիարակութեան: Աստուածը, ազգի բնական սահմանից դուրս, վերջանումէր արդէն: Մարդս իւր անձը զիտէր միայն արժանաւոր, ըստ որում պատկանումէր իւր ազգին: Եւ դաստիարակութիւնը աշխա-

տումբը ամենից յառաջ զարթեցնել ազգայնութիւնը մանուկ սերունդների մէջ, անուցանել զնա, պահպանել և յարգի կացուցանել:

Քրիստոսով հարդիւնելու հրահանգն էր այլապէս հոգի մէջ: Այր մարդու մէջ կենտրոնանումն աւելի վերին մտածողական և զգացողական կարողութիւնքը— բանականութիւնը, որ նկատումէ միութիւնը իրերի էութեան մէջ: Քրիստոսով ճանաչվումէ աշխարհի աստուածը և սա խոստովանվումէ իրրեւ հայր ամենայն մարդերի: Բայց և դորանով ամենայն մարդ զգումէ իւր մէջ աստուածութիւնը. նա բոլոր մարդերի մէջ տեսանումէ իւր եղբայրները, և իւր անձը գիտէ ազատ, Աստուծոյ մէջ: Որպէս ամենայն բան, նոյնպէս մտածելը և գործելը քրիստոնէական դաստիարակութեան մէջ վերաբերվումէ դէպ ի աստուածային կեանքը և դէպ ի հասարակաց մարդկութիւնը: Քրիստոնէական ժամանակը է ժամանակը հարգանքի տոգորման գոտիարարութեան:

1.

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի Տ Յ Ա Ռ Ա Ջ.

Համաշխարհական դարը ազգային դաստիարակութեան.

Մարդկութեան պատմաբանօրէն զարգացմանից յառաջ երևումն անպատճառ է ինքով չափ պոստիւմն ուղիք, որ առանց կրթութեան և քաղաքագործութեան աստուծոյ, և նոցա դաստիարակութիւնը գտնանվումէ զգայականութեան աստիճանի վերայ և դորա մէջ ամփոփվումէ նոցա բոլոր կեանքը: Նիւթական դարմանատարութիւնը է այն միակ հոգաբարձութիւնը, որ լինումէ ծնողների կողմից: Միւս բաների մասին, մանուկը թողած է բնութեան զարգացուցիչ և արարիչ զօրութեան կամքին: Գուշակութիւնը, թէ կար մի իմացական դաստիարակութիւն, վճարվումէ այն բանով, որ է, անհատ անձը կացուցանել ազատ, անզգայ դէպ ի ցաւ, խորամանկ և դիմացկոտ, պատերազմի մէջ: Մարդկութեան կրթութեամբ և քաղաքագործութեամբ սկսանվումէ նոյնպէս դաստիարակութեան գործը:

Քրիստոսից յառաջ, պատմաբանական մարդու բնական կեանքը քննումէ ազգային կեցութեան սահմանի մէջ կապած ու կաշկանդած: Ամենայն դաստիարակութիւն Քրիստոսից յառաջ, է ազգային դաստիարակութիւն:

Ազգային դաստիարակութիւնը, որպէս մարմնական ու հոգեղէն կեանքը ազգերի, որոց պատկանումէ նա, ճիւղաւորվումէ այսպէս. նիւթական գոտիարարութեան տոնական ազգերի, անհատական գոտիարարութեան հին կրօնական ազգերի, և աստուածադիպական գոտիարարութեան իսլայելական ժողովրդի:

Ա. Նիւթական կրթութիւնը ասիական ազգերի:

Չինեացիք, Հնդկացիք, Պարսիկք և Եգիպտացիք կացուցանում են շրջանաիր պեղագօգեան ազգերի Ասիայում, որոց մէջ անհատի անձնաւորութիւնը կորչում է նիւթի, ընդհանուրի մէջ: Անհատը նոցա մէջ ոչինչ է. անձնիմացութիւնը վճռարար յետ է քարշվում և անազատութեան իմացութիւնքը, բաղդատութեան կտրողութիւնքը կենտրոնացած են նոցա հոգու կազմուածի մէջ. ասիացի մարդը հակա մէտ է դէպ ի մի անդործ խաղաղութիւն (կլէեթիֆ) և այդ պատճառով չէ հասաւ նում անձնական ազատութեան և ինքնիշխանութեան: Այս սեղ մարդս համարվում է համարում է իւր անձը սեռի մի լոկ օրինակը: Դաստիարակութիւնը է մի լոկ մեքենական վարժութիւն, որ տանում է դէպ ի կորուստ նիւթի մէջ, և որովհետեւ այս նիւթը մօտենում է նմա արտաքին կերպով միայն, վասն որոյ օտարի հրամանք և օրենքի լինում է հիմն ամենայն դաստիարակութեան: Միջնորդը, որով արեւելեան մարդը ըմբռնում է աշխարհը, է զգալի աչքով տեսութիւնը. և զգալի սահմանից ոտքը դուրս չէ դնում դաստիարակութիւնը: Արեւելեան աշխարհագարու յատկութիւնը է միայնական: Համաշխարհային պատմութեան մանուկը, որպէս սին մի անհատ մանուկ, է վեպտան, անհատաւոր է լինում զգալի տեսութեան աշխարհին և սպարաբան է իւր անձը արգասիքն հրամանի և օրենքի ներքոյ, որովհետեւ իւր բոլոր գոյութիւնը, ունի իւրեանից դուրս, արգասիքն աշխարհի մէջ:

1. Ընդհանուր կարգը, որում կուրօրէն ծառայում է անհատը, է նախ Գերբարձութիւնը. գերդաստանը է հիմքը և սկզբնաղբիւրը ամենայն դաստիարակութեան, նոյն և ամենայն զարգացման, մարդկութեան մէջ: Առաջին պատմաբանական ազգը է մի հատ գերդաստան: Իբրեւ գերդաստան երեւում է չինեական ազգը իւր օրէնքների, կարգերի և բարք ու վարքի մէջ: Նորա դաստիարակութեան մէջ կշիռ ունի նոյնպէս գերդաստանի հիմնական կանոնը, այսինքն, մանուկների անպայման հնազանդութիւնը ծրնողներին, անխտիր բոլոր Չինեացոց, իբրեւ մանուկների, հնազանդութիւնը բոլորեցուն հօր, կայսերը—մի հնազանդութիւն որ ուսանվում է անթիւ ու անհամար հատուկտոր կանոններով, անհոգի ձեւերով և օրինակներով: Փանահարութիւնը մի բռնական և աննախատ պատիժ է: Գրեւ ու ընթերցում, ահա Չինեացոց տեսական կրթութիւնը: Ուսումը—մի մեքենայական, անմտաբար անգիր սերտողութիւն այն բաների, ինչ որ նախնիքը ուսած ու գործած էին: Շատ ուղիղ ասում է մի պատմաբան մատենագիր. «Թնութիւնը և պատմութիւնը կամեցած են Չինեացոց օրինակով ցոյց տալ ինչ որ միանգամայն կարող էր յառաջանալ մոնգոլեան ու թաթարեան քաղաքագործութենից». և արդարեւ, մանաւանդ թէ Չինեացոց կրթութիւնը ցունում է թէ որչափ կարող էր մօնգոլեան—թաթարեան ցեղը յառաջադէմ լինել իմացական կրթութեան մէջ—այսինքն մինչև մեքենական վարժութիւն միայն: Բայց

— ահա սորա մէջ է չինէական դաստիարակութեան խկութիւնը — բնութեան կամակորութիւնը կոտրվում է հնազանդութեամբ բացարձակ հրամանի:

2. Զինադաստիարակութեան իւրաքանչիւր ոգ ստորադրուած է մեծ քաղաքական գերդաստանի ներքոյ, բայց դորա շրջանի մէջ կարող է նա հասանել ամենայն բանի: Հնդկաստանում, անհատը իւր ծննդեամբ որոշվում է իրրեւ պատկանաւոր մի յատկացած ժողովրդակարգի (քաստայի) և դորա մէջ փակուած մշտնջենաւորապէս, կարող է ապրել և մեռանել: Ուրեմն դաստիարակութեան խնդիրը այս տեղ, այն է, որ ամեն մարդ ճշդութեամբ ծանօթանայ իւր իրաւունքին և պարտքին, և ամենախիստ արտաքին արարողութեամբ լըուցանէ զնոսա դէպի դուրս: Սովորութեամբ ընտելացնել ահա կանոնը հնդկական դաստիարակութեան, որ հասանում է իւր նպասակին անվերջ կրկնողութեամբ և երկիւղով պատժի երեսից: Տեսական կրթութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց միայն գրել, ընթեռնուլ և համարել, որպէս նախապատրաստող պայմանք ստանալու աջողակութիւն ճարտարութեան և գիտութեան մէջ: Գաութուրու-Քիւնը Հնդկաստանի մէջ, է մի ասանջին գաութուրու-Քիւնը. դորա մէջ է նորա սահմանափակութիւնը. բայց սոյն այս բաժանմամբ աշխատութեան զանազան քաստաների մէջ, իմացականութիւնը ստանում է աւելի խորութիւն. այս է ահա այդ դաստիարակութեան խկութիւնը և արժանաւորութիւնը:

3. Պարսիկները հասկանում են իւրեանց անձը իբրեւ ազգ, և իբրեւ ազգ դուրս են երեւում միւս ազգերի դէմ ու դէմ: Պարսկաստանը նշանակում է արեւելեան թաւադաւորութիւնների վերնակէտը. դա է մի բռնակալ թագաւորութիւն, որ պահանջում է անպայման, ամենապարունակ հնազանդութիւն դէպի թագաւորը, իբրեւ փոխանորդը ազգի, և դէպի դուրս աշխատում է հնազանդեցնել իւր լծի տակ բոլոր միւս ազգերը: Այդ համեմատ է և դաստիարակութիւնը. դա է գաութուրու-Քիւնը և ունի առանձին ազգային բնաւորութիւն: Բոլոր ժողովրդի մէջ տնկվում է բարոյական քաջութիւն և պատերազմական հոգի: Մանուկները պատկանում են թագաւորութեանը աւելի, քան թէ ծնողներին: Զանազան հասակների համար կարգած դպրոցների մէջ ուսանում են նոքա ընթեռնուլ և գրել և հրահանգվում են աստուածաշտութեան արարողութիւնների մէջ: Բայց պարսիկ մարդուն դաստիարակութիւնը հրամայում է առաւելապէս, ճշմարտախօս լինել, սովորել չափաւորութեան և քաղաքական առաքինութեան, որպէս և ուսանել ձիւնթագութիւն և նետարձակութիւն աղեղից: Բոլոր աւելի վերին գաղափարները պակաս են պտրկական դաստիարակութեանը: Բայց դա դաստիարակում է պարսիկ ազգը իբրեւ ազգ, ազգերի դէմ ու դէմ կանգնած. և այս է նորա խկական կշիռը:

4. Եգիպտոսը է այն ձեռք, որ արեւելքը պարզում է դէպի արեւմուտք: Իւր մէջ յատկապէս, եգիպտոսը է զգաստացող իմացականութեան խորհրդաւոր նշանադիրը (հիերոգլիֆը): Դա է մի այլաբանական ազգ. սֆինքսը է նորա նշանակը: Գուրմերը

և պատերազմիչը կացուցանում են ժողովրդի գլխավոր կարգերը դոցա մէջ և ամփոփում են գաղափարակութիւնը իւր բուն մտքով: Միւս կարգերը ժողովրդի սովորումն ահով ու գողով պատուել կրօնը և քուրմերի դասը, որպէս և հնուց աւանդած ծէսերը: Ընդհանուր տեսական կրթութիւնը սահմանափակվում է ընթերցողութեան, գրելու և համարելու տղայութեան մէջ, որպէս և սովորութեամբ ծանօթանալու մի որոշեալ վաստակարարութեան, գերդաստանի մէջ: Յղիպական դաստիարակութիւնը կարող չէր տալու ինքնաշարժ հոգին բնութեան կապանքից և բարձրացնել դէպի գիտակցութեան պայծառութիւնը: Զգալին և հոգեղէնը տալու խառնվումն միմեանց հետ և պատկերազրկումն նշանակներով (Սիմբոլներով): Բերք, եգիպտական դաստիարակութիւնը է նշանակալի (սիմբոլիկ) իրաւական:

Բ Անձնաւորական կրթութիւնը հին կլասիկական ազգերի:

Փոխանակ նիւթին, որ տեսանք արեւելեան աշխարհում, դուրս է երեւում հընութեան կլասիկական ազգերի մէջ անձնաւորութիւնը: Նրիտասարդի հոգին — որպէս մարգկութեան, նոյնպէս և անհատի մէջ — ազատում է իւր անձը արտաքին դոյութեան ճնշող ու հարստահարող կարողութիւնից, վաճառել ինքնիշխանաբար իւր անձը ընդդիմադրում է նմա և յետոյ, ինքն ինքեան յետ դարձուցած և պարծանքով զգալով իւր զօրութիւնը, վեր է կենում իւր յատուկ ոտքի վերայ: Անհատը, իւր անձնաւորութիւնը յաղթող կացուցանելով, բոլոր արտաքին կարողութիւնքը համարում է այնուհետեւ ոչինչ, բայց միայն իւր ծառայք: Այսպէս է լինում Հելլադայում և Հռոմում. Հելլենացւոյ աչքում կատարելութեան գաղափարը է մի գեղեցիկ անձնաւորութիւն, իսկ Հռոմէացւոյ աչքում, մի գործական անձնաւորութիւն, և դէպի այդ գաղափարը ուղղեցուցած է նոցա մտածութիւնը և կամքը: Սակայն այս անձնաւորութիւնը տակաւին կարող չէ վեր բարձրանալ և իշխել բնական հիմքին, և այս պատճառով փակվում է իւր ազգի սահմանի մէջ: Հելլադոսն և Հռոմը չեն հասնում տակաւին իւր մէջ ապահով, իւր անվախճան արժանաւորութեանը գիտակից անհատի ըմբռնողութեանը: այս տեղ է ահա սահմանը, որոյ մէջ մնում է փակուած հին կլասիկական ազգերի հայեացքը աշխարհի վերայ:

Անձնաւորական կրթութիւնը պիտոյ է ներհակ դուրս գալ Ասիայի բռնակալ թագաւորութիւններին: Ասիայի մէջ, ուսման ոճը դուրս չեկաւ մի կողմից մեքենաբար ցոյց տալու և միւս կողմից նոյնպէս մեքենաբար կրկնելու սահմանից, դուրս չեկաւ մի բուն անգիր սերտողութենից չհասկացած ձևերի. ուսումը էր մի լոկ սովորվորութիւն *), որպէս և դաստիարակութիւնը, որ իբրեւ խիստ կարգ, կամէր միայն

*) Կարծեմ, այս տեղից է, որ մեր շայն ևս աշխարհաբառ լեզուի մէջ դուրս է անում բառերս ուրիշ և ուրիշ եւ փոխանակ ուրիշ և ուրիշներ, որովհետեւ արեւելեան ազգերի մէջ — ուրիշ և ուրիշներ եղած են միշտ ուրիշ և ուրիշներ:

յառաջացնել կոյր և անմիտ հնազանդութիւն, անպայման ստորագրութիւն սովորութեան և կրօնական պատուէրների ներքոյ: Բայց կեանքի շաւիղը Ասիայում, մի անփոփոխելի քաստայական սիստեմայով որոշած էր առանձնականի համար: Հին իշտ-օնիտան աղգերի մէջ ազաթ Դարդը իտրդէր իւր իշտ-օն ինքն ընտրել իւր հոմար, իտրդէր իւր նախաւորի վեճակից և պարտից դէպ ի վեր դուրս չգտնել իտրդով ու գործով, հոռոնել ամենափերին պարտաւոր պաշտօնների լազաւորութեան, որդի և ճարտարութեան և գիտութեան մէջ: Ուսումը—և այս տեղ միայն, ուր մարդս, իբրև երիտասարդ այլ ևս կորչում չէ զգալի տեսութեան մէջ, այլ ապրումէ ըմբռնողութիւնների աշխարհում, այս տեղ, ուր բաց ի այն դարմանատարութենից, որ ցուցանումէ վայրենին արդէն, և բաց ի այն խիստ կարգից, որոյ մէջ էր ասիական դաստիարակութեան կրթութիւնը, այս տեղ միայն հնարաւոր է ուսումը—յառաջացնումէ դաշնակաւոր զարգացում Դարձի և հոգեւ, որդի և իրեն-մէ ազաթ քաղաքացի տէրութեան: Այս համաշխարհական դարու բնաւորութիւնը է քնարեգական—նա չափումէ և կշռումէ ամենայն բան իւր կշռով: Երիտասարդը է քնարերգական բանաստեղծ և իւր անձնաւորութեան վերայ հաստատուած:

1. Յունաստանում, զեղեցիկ անձնաւորութիւնը է կեանքի խորհուրդ և նպատակ: Յոյնի աչքում, զեղեցկութեան մէջ է ամփոփուած մարդուս էութիւնը—մարմնաւոր և հոգեղէն զեղեցկութեան մէջ, որ նորա աչքում զուգախառնվումէ լաւի հետ իբրև կալսկագաթիա (զեղեցկալաւութիւն): Նւ արդարև Յունաց աստուածքը ոչ այլ ինչ են, բայց անձնաւորուած գաղափարներ ճարտարութեան: Աստուծոյ մարմնաւորութիւնը ճարտարութեան մէջ—այս է յունական կրօնը: Հելլենացոյ կեանքը է մի կեանք լիաժայել և զմայլուած գաղափարականութեան—զեղուն, թաթաղուն, երանական, առաջին հոգեպայծառ ցնծութիւնը երիտասարդի, որ կեանքի ձննձերը խմումէ լի բաժակներով: Յունական կեանքը է զեղեցկութեան պաշտօն, և նորա հաստատութեան սիւնը է ազատ անձնաւորութիւնը: Առողջութիւնը Հելլենացոյ աչքում հիմնաւորուած է հոգու և մարմնի փոխադարձ ազդեցութեան վերայ, այնպէս որ մարմնաւոր կերպարանքը կազմվումէ հոգու միջնորդով և հոգին ամրանումէ մարմնաւոր վարժութեամբ: Նւ այս առողջութիւնն ու զեղեցկութիւնն էր, որ ստեղծեց այն անմահ ճարտարապետական գործերը, դա էր այն շարժառիթը որով յունական ողբերգութիւնը, իբրև անձնաւորուած ճակատագիր, թատրոնական բեմից քարոզեցին յունական հոգու իսկութիւնը, պինդարեան երգերը փառարանեցին յունական քաջագործութիւնը, և քանդակագործը գէպ ի վայր բերելով ոլմբոսից յունական աստուածը, երես առ երես ցոյց տուեց հիացած ժողովրդին: Դաշնակաւոր քերականութեան անշտաւորութեան և հոգեղէն ազգութեան դէպ ի գեղեցիկ և լաւ, այդ է՝ ոչ եր յանախան իրեն-մէ խորհուրդը և նպատակը: Մանուկը զարգացնել և շինել զեղեցիկ և ազատ յոյն, որ ոչ ում հնազանդում չէր, բայց միայն տէրութեան օրէնքին, դէպ ի այդ ուղղած էր արդէն քաջազնական դարու դաստիարակութիւնը, երբ առա-

կաւին առանց սիստեմատիկական կարգի ընծայվումէր ամենայն կարելի ուշադրութիւն անհատի ազատութեանը. դոյն բանին աշխատումէր հասանել դաստիարակութիւնը բարեկարգուած քաղաքական կեանքի միջոցին, երբ գիմնաստիկական պիտի մշակելով կերպագործէր անհատը իրրեւ գեղեցիկ աստուածատիպ արձան, երբ երաժշտութիւնը լցուցանումներ սիրտը զուգաչափ դաշնակաւորութեամբ, երբ և քերթողութիւնը առաջնորդումէր դէպի գիտութիւնք: Դոյն բանը, թէ և մի աւելի հոգեղէն հայեցուածով, կամէր փիլիսոփայական դարը տակաւին, երբ Սոկրատէս աշխատումէր տալ անձնաւորութեանը իւր ինքնագիտակցութիւնը: Ուսումը սիստեմատիկաբար վարժումէր աչքը և ականջը, զարթեցնումէր զգացողութիւնը պատշաճի և չափի, թէ նիւթականի և թէ հոգեղէնի մէջ, և աշխատումէր երկրաչափութեամբ ու փիլիսոփայութեամբ ճանաչել բոլոր տիեզերքի դաշնակաւորութիւնը: Եւ սորա են Յունաց դաստիարակութեան մշտնջենաւոր շարժառիթքը: Այնու ամենայնիւ, դաստիարակութիւնը, մի կողմից, ոտքը դուրս չէ դնում էսթէթիկական զաղափարի սահմանից. այլև, կրօնը և կրթութեան բարոյական ուղղութիւնը ստորադրուած են դորա ներքոյ. միւս կողմից, նա այնպիսի նեղսրտութեամբ փակուած սիրտը առանձին ցեղական մտածելու և նկատելու եղանակի և ազգային սովորութեան մէջ, որ Յոյնը չէ հասանում այն սրտի խոստովանութեանը, թէ նա մարդ էր, այլ կարող է միայն ըմբռնել իւր անձը իրրեւ Յոյն: Սորա են խախուտ կողմերը յունական դաստիարակութեան դէպի այն գեղեցիկ անձնաւորութիւնը, որ մշակումներ հին Յունաստանը:

Յունաստանի մէջ, առաջին անգամը երևան է լինում դաստիարակութիւնը իրրեւ մի հետեւակից, իւր մէջ ժողով ու ամփոփ թէորիա (տեսաբանութիւն): Նրկոքեան իմաստունքը աշխարհի, Պլատոն և Արիստոտէլ են հիմնարկութքը դաստիարակութեանական գիտութեան, Սոքրատէս, ինչ որ Լիկուրգոս և Սոլոն տուած էին իրրեւ օրէնք, և ինչոր Պիթագորաս և Սոկրատէս գործած ու խորհած էին, բերեցին կարգի ու սիստեմայի ներքոյ: Պլատոնը «իւր քաղաքական ընկերութեան» այլև իւր «Օրէնքի» մէջ դրած է մի առատ լեւութիւն պեղագոգիկեան կանոնների, որոց մէջ նա զոհում է անհատը քաղաքական ընկերութեան օգտին և պահանջում հաւասար և հրապարակական դաստիարակութիւն: Սորա հակառակ, Արիստոտէլը իւր «քաղաքական տնտեսութեան» մէջ մի տեղ է ժողովում այն բոլոր բաները, որ յունական փիլիսոփայքը դաստիարակութեան մասին ուսուցել էին, և պահանջում գերդաստանի համար ինքնիշխանութիւն, իսկ անհատի համար ինքնորոշ ընտրութիւն: Բայց հասարակաց և հրապարակական դաստիարակութիւնը համարում է իրաւացի այն չափով միայն, որ չափով միայն լինելու էր դա գերդաստանի և անհատի սուրբ սեփականութիւններին օգտաւէտ, առանց ձեռնամերձ լինելու նոցա:

2. Հոռմէացիին է գործունէութեան մարդը — պրաքտիկական շնհատը: Հոռմի բերանով խօսումէ դէպի մեզ մարդկութեան երիտասարդը, որ իւր ներսում վաստակած վաստակների առատութեան մէջ, ձեռքը դուրս է ձգտում դէպի աշխարհը և ջանադիր է տիրապետել նմա: Ոչ թէ գեղեցկութիւն, այլ յարմարութիւն է նորա գործի շարժառիթը, նորա գործի, որ խելացի կերպով՝ կշռումէ պատշաճաւ, որ հնարները հասանելու իւր առաջը դրած նպատակին: Հոռմէական ազգը է աւթի, պրակտիկաբար մտածող ազգը. այդ պատճառով ևս յարգի է նորա աչքում այն բանը միայն, որ բերումէ անմիջապէս պրակտիկական օգուտ պատերազմի և քաղաքական կառավարութեան մէջ: Եւ այդ իսկ պատճառով, Հոռմայեցիին արարիչ է պատմագրութեան և ճարտարախօսութեան մէջ. ամենայն միւս գիտութեան և ճարտարութեան մէջ նա մնում է լոկ նմանող, որ և կարող չէ հասանել իւր օրինակին, Յոյնին: Նոյն իսկ կրօնը ստիպուած է Հոռմայեցւոյ մէջ ծառայել քաղաքական գործերին. նա է մի լոկ քաղաքագիտութեան և արտաքին հարկաւորութեան գործ: Բայց Հոռմայեցիին աւելի յառաջ է տանում հասարակաց մարդկութիւնը: դէպի բարոյական կողմը, ցուցանելով սէր գերդաստանի, մեծապէս յարգելով և կրշիւ տալով ամուսնութեանը, աւելի վերին, աւելի հաստատուն և աւելի ազատ կացութիւն տալով կնամարդուն:

2. Հոռմայեցւոյ կրթութեան վիճակին և իմացական ընդունակութեանը համեմատ, դաստիարակութիւնն ևս ամենեւին ներհակ էր յունականին, թէպէտ այնու ամենայնիւ — ինչպէս Յոյնը և Հոռմայեցիին առհասարակ — ազգակից յունականին: Եւ Յունացի դաստիարակութեան առաջնորդը՝ Կունը էր Խրիստոֆոնէս, ապա, Հոռմէական դաստիարակութեան խորհուրդն է *utile et honestum*, օգտակարը և վայելուչը: Ինչպէս յունակ սն ձայնս *դյոյէ-էյո* որոշումէ լրադիմանիցս *educare*, նոյնպէս յունական դաստիարակութիւնը որոշումէ հոռմէականից. *դյոյէ-էյո* բոլորումէ բառիցս *դյոյ* (մաւնուկ) և պարունակումէ մանուկի բովանդակ Ֆիդիքական և հոգեկան կրթութիւնը. *educare* ունի իւր սկիզբը Առաջնորդելուց և վարելուց դէպի նմանողութիւն, և նմանողութիւնը է հոռմէական կրթութեան գլխաւոր գործը: Դա է նմանողութիւն նախահարց և ծնողների սովորութեանը — նմանողութիւն գերդաստանի հոգուն և յառաջընթաց աշխատանքներին քաղաքական կեանքի մէջ: Հոռմէական դաստիարակութիւնը շարժվումէր հնուց աւանդած քաղաքական և կրօնական իմացութիւնների մէջ, ուր անհատի ազատութիւնը սահմանափակած էր. դա չէր մի ցեղական կրթութիւն, ինչպէս Յունացը, այլ գերդաստանական կրթութիւն, բայց ոչ ծնողների և զաւակների մէջ բնական առնչութենից յառաջացած, գերդաստանական դաստիարակութիւն ասիական ազգերի, այլ մի գերդաստանական դաստիարակութիւն, որոյ մէջ գերդաստանի հայրը կացուցանումէր լիակատար իրաւունքով քաղաքացիին տէրութեան և յանձնառու էր ուսումնի տալ մանուկին, մինչև

դա, հասանելով տասնևվեց տարեկան հասակին, յանձնվումէր մի ազգականի կամ երեւելի իրաւաբանի, որպէս զի հմտանար իրաւագիտութեան և քաղաքական գործերին: Մայրը նախակրթումէր իւր մանուկի բնաւորութիւնը, ազդելով նորա մէջ վերին հայրենասիրութիւն, հպարտ, ամուր հռոմէական սիրտ, անվաստակելի, հասարակաց հոգի. այնուհետեւ մանուկը հրապարակի և ժողովրդի մէջ փորձուելով զովումէր և դառնումէր պողպատեայ, որպէս և պասերազմի ու պաշտօնի մէջ ստանումէր իւր աջողակութիւնը: Այս հիման վերայ, հռոմէական կրթութիւնը էր իրաւաբանական ու զինուորական, հասարակասկետութեան միջոցին. և այս գործականութեան ու օգտակարութեան հիմքը բաց չէր թողնէր նա և այն ժամանակ, երբ Հռոմայեցիք ծանօթանալով յունական լիզուին, ուսանումէին ճարտարաւոսութիւն, իրաւագիտութիւնը գործ դնելու համար, ինչպէս փիլիսոփայութիւնը—որպէս միութարութիւն կեանքի անախորժութիւնների մէջ: Բայց երբ Հռոմէական աշխարհասկետութիւնը ազգայնութեան սահմանները քակեց, կենտրոնանալով կայսերական թագաւորութեան մէջ, և դորանով վերացրեց հին աշխարհը և նորա կենսական տարրը—ազգը—, այնուհետեւ կրթութիւնն ևս փոխուեցաւ ազգայնութենից դէպի տիեզերականութիւն, և ընդհանուր կրթութիւնը դարձաւ ուսման և դաստիարակութեան նպատակ: Բայց Հռոմը, որ ունէր իւր տարրը վախճանաւորի մէջ, կարողացաւ միայն յղանալ այդ միտքը, այլ ոչ իրագործել զնա. դորանով և կործանուեցաւ նա:

Ինչպէս Հռոմայեցին չէ տեսարան (թէոքետիկոս) առհասարակ, նոյնպէս և ոչ դաստիարակութեան մէջ: Կէլերնը իւր հայեացքը կրթութեան վերայ, պատահմիջոցներսւմ աւանդած է իւր փիլիսոփայական և ճարտասանական գրուածների մէջ, բայց աչքի առաջն ելնելով առաւելապէս ատենաբանի կրթութիւնը: Եւ Վիլհելմ Էլմհոր իւր գործի մէջ «Institutionis oratoriae libri XII» որ պատկանումէ ատենաբանի կրթութեանը, թէ և նորա մէջ նկատվումէ բովանդակ հռոմէական քաղաքական դաստիարակութիւնը, զիսաւոր ուշադրութիւնը դադարեցնումէ երիտասարդի և ատենաբանի վերայ: Սենեքան միայն նայումէ դաստիարակութեան վերայ գիտնական աչքով, առանց հանդէս հանելու որ և իցէ գիտնական սիտեմա դաստիարակութեան:

3. Աստուածպետական դաստիարակութիւնը իսրայելեան ազգի:

Իսրայելեան ազգի մէջ անհատը չքանումէ ոչ թէ իւր գերդաստանի, իւր ժողովրդակարգի, իւր ազգի, իւր տէրութեան մէջ. ոչ, նա չքանումէ իւր Աստուծոյ մէջ: Ազգը նորա համար է երկրորդական բանը, իսկ Աստուած առաջինը: Այդ պատճառով և այդ բանով իսրայելեան ազգը հանդիսացած է հնութեան դարերի մէջ իբրեւ մի հատիկը իւր տեսակի մէջ: Ինչպէս Եգիպտոսը կազմումէ փոխանցութիւնը արեւելքից դէպի արեւմուտք, նոյնպէս իսրայելեան ազգը կազմումէ փո-

խանցութիւնը դէպ ի նոր ժամանակը, հիթանոսութենից դէպ ի ֆրիստոնէութիւնը. նորա կրթութիւնը ունի մի խիստ կրօնական—գործական բնաւորութիւն, և միայն առընչութիւնը խորայեւացւոյ և նորա Աստուծոյ մէջ, ունի նորա աչքում կշիռ և այս առընչութիւնը աշխատում է նա յայտնի կացուցանել իւր կեանքի մէջ: Նորա նոյն իսկ պատմութիւնը և բանաստեղծութիւնը կրում են իւրեանց վերայ այդ նշանակնիքը: Արտաքին կեանքի բազմօրինակութենից փախչելով առանձնանում է իսրայելացին իւր սրտի և իւր Աստուծոյ մէջ:

Այս սիստեմայի մէջ—ասում է Բոզէնբրանցը—նոյն իսկ Աստուածը է մանկածու առաջնորդ: Նորա կամքը յայտնուած է օրէնքի մէջ, և օրէնքին պարտ է մարդը հնազանդել անպայմանաբար: Այս մտքով, իսրայելեան ազգը է առանձին կերպով դաստիարակելի ազգը, որ ինքը Նհովան դաստիարակում է իւր համար, և այնպէս, որ իսրայելացին պիտի ուսանի հրաժարուիլ ամենայն անձնաւորութենից և հեռի կենալ ամենայն անձնապաշտութենից: Այս շաւղի վերայ նա սկսանում է արտաքին օրէնքի գործերից և յառաջ է քայլում դէպ ի ներքին բարոյական զգացողութիւնը և գիտութիւնը, թէ մարդս Աստուծոյ օրէնքը միայն լցուցանելով, հնազանդում է իւր յատուկ ներքին գոյութեանը, և այս հնազանդութեան մէջ զրտանում է իւր ներքին ազատութիւնը: Այնու ամենայնիւ իսրայելեան ազգը այս ճանապարհի վերայ, որոյ վերայ Նհովան դաստիարակում է զնա, կրկին և դարձեալ խոտորվում է բարոյականութենից դէպ ի օրէնքի գործը: Թող այս հակառակաբանութիւնը, նա ընկնում է մի այլ հակառակաբանութեան մէջ: Դաւանելով Աստուածը իբրեւ աստուած համօրէն աշխարհի, նա դարձեալ շինում է զնա առանձնական աստուած իսրայելի, որ որոշած էր իւր համար իւր ընտրեալ ժողովուրդը, և այս պատճառով, իսրայելացին իսրայելացու մէջ միայն տեսնում է այն մարդը, որ կարող էր նա սիրել իբրեւ իւր ընկեր. այս հակառակաբանութեան մէջ, իսրայելեան ժողովուրդը տարածում է իւր հայեացքը իւր վերայից դէպ ի դուրս. նա է կանխագուշակող ազգը, որ իւր կատարելատիպը որոնում է իւր հոգեպէս նկատած Մեսիայի մէջ, որ լուծանելու էր բոլոր հակառակաբանութիւնքը, որոց մէջ հալ ու մաշ լինելով խորտակվում է ինքը:

Իսրայելացւոյ դաստիարակութիւնը է նաև դաստիարակ: Գերդաստանին, որոյ կեանքը Ծիշդ կանոնաւորուած է կրօնական պատուէրներով, պատկանում է դաստիարակութեան առաւել մեծ մասը: Հայրը է ուսուցիչը, որովհետեւ նա է տան քահանան. նա ունի դաստիարակելու մանուկները դէպ ի երկիւղ Աստուծոյ: Դաստիարակութիւնը է սոսկաբանութիւն: Աստուծոյ ձեռամբ տուած օրէնքը է հիմքը բարոյական, կրօնական, գիտնական և քաղաքական կեանքի, և այդ պատճառով նոյնպէս հիմքը դաստիարակութեան: Համարել և գրել ուսանում էին միայն մեծատունների որդիքը: Դաստիարակութիւնը ծայրէ ծայր կրօնական է և մի և նոյն միջոցին—որովհետեւ կրօնը կապած էր իսրայելեան ազգի հետ—ազգային:

Մի ճիշդ տեսաբանական կարգ դաստիարակութեան չէ դուրս դրած իսրայելեան ժողովուրդը: Արդարեւ, Մովսէսի, Դաւթի, Սաղոմոնի գրուածների մէջ դրտանվումն դաստիարակութեան և ուսման կանոններ, և Յեսու Սիրաբըր, այր մարդու. և կին մարդու մէջ, ծնողների ու երեխաների մէջ առնչութիւնը նկարագրութեամբ իւր գրքում այնպիսի անզուգական կերպով, որ դա ընծայումէ մեզ մի գանձ պեղագոգեան իմաստութեան — բայց փիլոնը միայն (մի աղէքսանդրացի չէ՛ այ): դուրս է դնում առաւելապէս տեսաբանական կանոնը դաստիարակութեան: —

Իսրայելի աստուածպետութեամբ լրանումէ հնութեան դարը, միանգամայն և նորա դաստիարակութեան գործը: Հնութեան դարը սկսանելով դաստիարակութիւնը գերդաստանի հոգով, բաժանած է այդ աշխատութիւնը քաստանների վերայ. ապա յառաջ է գնացել դէպի դաստիարակութիւնը ժողովրդի ձեռամբ, բարձրացուցել է գեղեցկութեան գաղափարը և շինած է զնա կանոն դաստիարակութեան. յետոյ, գործական անձնաւորութիւնը դրած է իրրեւ դաղափար ամենակատարեալ դաստիարակութեան, և վերջումը շինած է Աստուծոյ ծառան ամենավերին օրինակը դաստիարակութեան:

Իւրաքանչիւրը այս կանոններից դաստիարակութեան, եթէ զղոսա զուգախառննք միասին, մինը միւսի հետ լծորդելով, իրաւ ու հիմնաւոր է. բայց անպատշաճ և անհիմն է և կը մնայ այնքան երկար, քանի որ նա միայնակ և միւսերից առանձնացած, կամէր կշիռ ճարել իւր համար:

Քրիստոսին յառաջընթաց ազգերը կորուսած էին իւրեանց խաղաղութիւնը, որովհետեւ նոցա մեկուսի հայեացքը օրըստօրէ աւելի բացայայտուած էին և դուրանով խախտուած էր նոցա հաստատութեան սիւնը: Նոքա դէմ յանդիման կանգնած էին մի առակի առաջ և որոնումէին նորա մեկնութիւնը: Սակայն նոցա հանձարը կարող չէր տալ այդ մեկնութիւնը: Մարդու հաշտութիւնը Աստուծոյ հետ, որպէս և մարդերի հաշտութիւնը մարդերի հետ, բիրումէ միայն Քրիստոնէութիւնը իւր աստուածեղէն մեկնողական խօսքով:

Ս. Նաղարեանց:

Պատմական հայեցողածք ֆրանսիական գրականութեան վերայ, սկզբից մինչև Լուդովիկեան դարու վերջը:

Որ և իցէ ազգի գրականութեան կերպագործութիւնը հասկանալու և նորահետ զհետէ կրած փոփոխութիւնները բացայայտելու համար, պարտ է այդ ազգի հնութեան մէջ խորամուխ լինել մինչև նորա սկզբնաւորութիւնը. պարտ է իւր մէջ մի ուղիղ գաղափար կազմել նորա կրօնի, կառավարութեան, վարք ու բարքի և սովորութիւնների մասին. պէտք է վերջապէս ուսանիլ ճանաչել այն մեծամեծ ընկերական իդէալքը որ խորին ազդեցութիւն են ունեցած ազգի գոյութեան վերայ:

Այն առաւել հեռաւոր դարերում, ուր պատմական աւանդութիւնքը ներուժն մեզ դէպ ի յետս տարածել մեր հայեացքը, մեք գտանուանք, որ երկու մեծամեծ ցեղեր գրաւած ու միմեանց մէջ բաժանած էին Միջերկրական ծովը, Ալպեան սարերի, Հռենոս գետի, Ուլկիանոսի և Պիրենեյան սարերի մէջ եղած ահագին տարածութիւնը: Այս երկու ցեղերից առաջինը — Գալլիքները, միւսից շատ աւելի բազմաթիւ էր. երկրորդը կազմուած էր Իբերացիներից, որք Ալպիքներէն անունով բնակուէին Գարոն գետի և Պիրենեյան սարերի մէջ: Աւելի յետոյ ժամանակում, մի ուրիշ իրերական ցեղ, Լիգուրացիք անունով, Սպանիայից դուրս գալով, եկաւ հաստատուեցաւ Միջերկրական ծովի ափերի վերայ: Աերջապէս Քրիստոսից 600 տարի յառաջ Փոկէացի յոյն գաղթականները, փախչելով պարսկական լծից, եկան միացան Լիգուրացւոց հետ:

Երբ Յուլիոս կեսար առաջին անգամ ոտք կոխեց Գալլիայի հողի վերայ, երկրի բնակիչները երեք այլևայլ ժողովուրդներից էին կազմուած: Պիրենեյան սարերի և Գարոն գետի մէջ բնակվումէին Ալպիքներէն, Հռենոս, Սենա և Մարն գետերի մէջ Բելգիքներ, իսկ կենտրոնումը գտանվումէին Էսան Գալլիքներ, որոց երկիրը պարունակվումէր Բելգիացոց և Ակուիտանացոց սահմանների մէջ: Այս երեք ժողովուրդներից իւրաքանչիւրը ունէր իւր առանձին բարբառը: Թէպէտ ակուիտանական բարբառի հետքը անգամ չէ մնացել, այնու ամենայնիւ կարելի է հաստատ ասել, որ նա ոչինչ նմանութիւն չունէր հիւսիսային բնակիչների լեզուի հետ: Ընդհակառակն

Բելգիացոց և Գալլիացոց բարբառները սակաւ էին զանազանփում միմեանցից և կարող են մի և նոյն լեզուի ճիւղեր համարուիլ: Ահա, այս լեզուն է, որին ընդհանրապէս չեղեան անուն են տալիս:

Թէ ինչ դուրսեան մէջ էր Գալլիան Հռոմայեցոց տիրապետութիւնից յառաջ, այդ դժբաղդաբար մութ է մեզ: Նորա բնակիչների մտաւորական և բարոյական որպիսութիւնը այն ժամանակ միայն յայտնի է դառնում, երբ նոքա իւրեանց քաղաքական ազատութիւնը կորուսանում են: Յոյն և Հռոմայեցի մատենագիրների վկայելով, Գալլիացիք իրենէ համարձակ ժողովուրդ էին, սպիտակամորթ և շէկ մազերով. սիրումէին պճնուիլ ոսկի շղթաներով և գոյն զգոյն կերպասներով: Իրենէ ընկերասէր լինելով, նոքա կազմումէին մեծ մեծ ամբոխներ: Նոցա լեզուն սրընթաց էր, համառօտ իւր ձևերի մէջ, երկարախօս իւր յորդառատութեան մէջ և աւելորդաբանութիւններով լի:

Հռոմէական արշաւանքը գրեթէ բոլորովին կերպարանափոխ արեց գալլիական երկիրը: Ժողովրդեան վերին դասակարգերը մեծ եռանդով ընդունեցին յաղթողների սովորութիւնները, քաղաքակրթութիւնը, լեզուն, գրականութիւնը: Քելտեան հին լեզուն քաղաքներից հալածուելով, մնաց միայն հասարակ ժողովրդի և գիւղերի մէջ: Գրուիդների (քուրմերի) վարդապետութիւնը, որ կազմումէր մի հին խառնուրդ կրօնական իմաստութեան և բարրարոսութեան, ծածկուեցաւ Օվերնի սարերում և Բրետանյի մէջ: Այս վիճակը տևեց երեք ամբողջ դար, որ միջոցում Գալլիայի զբոսականական պատմութիւնը պինդ կապերով կապուած էր լատինականի հետ: Գլխաւոր նշանաւոր քաղաքները—Արլ, Մարսէյլ, Օտէօն, Վիոն, Կլերմոն և այլն, հազարաւոր աշակերտներ ձգումէին իւրեանց մօտ կայսերութեան ամեն մասներից, որք ճարտար ուսուցիչների առաջնորդութեամբ ուսանումէին ճարտարախօսութիւն, բանաստեղծութիւն, իրաւագիտութիւն, փիլիսոփայութիւն, աստեղագիտութիւն և բժշկութիւն: Քրիստոնէութիւնը, կերպարանափոխ առնելով այս մտաւոր շարժողութիւնը, որոյ անկումը արդէն զգալի էր թվում ամենայն կողմից, նոր կենդանութիւն տուեց նորան: Աստուածաբանութիւնը փիլիսոփայութեան տեղ բռնեց, եպիսկոպոսների բարոյական ուսումը սոփեստների ճոռումաբանութեան տեղ: Այնու ամենայնիւ հեթանոսական գրականութիւնը չորրորդից մինչև եօթներորդ դարը չէր Գալլիայում աւելի պողարեր և աւելի հիմնաւոր, քան թէ ուրիշ տեղերում, և թէպէտ քրիստոնէականը իւր ազատութեան հոգով, իւր բարոյական ուսմամբ, իւր կրօնական ջերմութեամբ ձգեց նորա մէջ մի էական կենդանագործութիւն, բայց նիւթերի բոլորովին ծածկախորհուրդ բնաւորութիւնը հակառակ էր մի ազդող ներգործութեան ընկերական պիտոյքի վերայ: Բարոյական ապականութիւնը այնպէս մեծ էր, որ ոչինչ հնարք չկար կայսերութեան անկման և բարբարոս ցեղերի առաջը փակելու, որք ամեն կողմից թափվումէին իւրեանց որսի վերայ:

Գալիլայի այս նոր աշխարհականներից վերջինը եղաւ Ֆրանկոյ ցեղը, որ իւր աշխոյժ ու տոկուն բնաւորութեամբ կուլ տուեց միւս բոլոր ազգերը: Ֆրանկները, շուտայեցող հանդիպելուց յառաջ, խառն կեանք էին վարում ուրիշ հիւսիսային ցեղերի հետ, և, ինչպէս յառաջ Գալիլացոց համար ասացինք, նոցա մտաւոր արագասիքը թանձր մթութեան քողով ծածկած են: Բայց երբ միանգամ հանդիպեցան կայսերութեանը, երբ հռոմէական աշխարհի կործանմանը մասնակից եղան, այս երկարատեւ պատերազմը, որ ունէր բարբարոսութիւնը ընդդէմ քաղաքակրթութեան, մի նոր և կենսական զօրութիւն ազդեց նոցա մէջ: Եթէ Ֆրանկաց բանաստեղծական հատուկտրոններին նայումենք, դժբախտ իսկոյն ցոյց են տալիս այդ ազգի մտաւոր վիճակը և մանաւանդ բնաւորութիւնը, այն է պատերազմական և ազատասիրութեան հոգին որ, հռոմէական քաղաքակրթութիւնից մեղկացած, Գալիլացոց վերայ ունեցաւ իւր ներգործութիւնը. նոցա պատերազմական երգերը զարհուրելի էին, ինչպէս նոցա զէնքի շառաչիւնը: Եթէ յաղթող հանդիսանային նոքա, երգերով տօնումէին իւրեանց յաղթութիւնը. իսկ եթէ յաղթուած էին, մահու տանջանքի մէջ հնչեցնումէին իւրեանց օրհասական երգերը: Եթէ նոցա բանաստեղծութիւնը չունէր յունական երգերի ներդաշնակութիւնը և կանոնաւորութիւնը, այնու ամենայնիւ նա շատ անգամ չուներ ուրիշ արժանի վսեմութիւն և պարզութիւն էր ցուցանում:

Գալիլայում հաստատուելուց յետոյ, Ֆրանկները, իւրեանց հպատակների վերայ իշխելու համար, ընդունումեն նոցա կրօնը և սովորութիւնները: Հինգերորդ դարու վերջին տարիներում Կլովիս ընդունումէ քրիստոնէութիւնը և այսպէս հրաժարվումէ իւր անցեալ կեանքից և իւր գերմանական եղբայրներից: Կարոյոս Մեծը և նորա յաջորդները հետեւեցան այս քաղաքականութեանը, որոյ հետեանքը եղաւ Ֆրանկների սերտ կապերով միանալը Գալիլացուց հետ:

Ահա, այս այլ և այլ ազդեցութիւնների ներքոյ սկսաւ կազմուիլ ու բարգաւաճել Ֆրանսիական գրականութիւնը, որոյ պատկերը թող յանդիման կացուցանենք այժմ, առանձին ուշադրութիւն ընծայելով նորա զարգացման զլեւաւոր դարամիջոցներին:

Երգերը կացուցանելով ժողովրդական կեանքի առաջին մտաւոր արդիւնքը, հարաւային Ֆրանսիայի պարզ ու մեղմ երկնականարի ներքոյ աւելի շուտ ձեւակերպեցին պոէտիկական լեզուն (langue d'oc) քան թէ Բուրգունդական լեզուն (langue d'oïl) հիւսիսային խոշոր կլիմայում: Այնու ամենայնիւ առաջին վիպասանական երգերը հազիւ հասանումեն Կարոյոս Մեծի ժամանակին. դոցա երգիչները — Jongleurs կարճ միջոց միայն ծաղկելով, դարձան յետոյ վարձկան երգիչներ, հետեւակցաբար և իւրեանց խորհուրդը կորուսին: Այնուհետեւ բանաստեղծութեան ասպարէզը քնարերգուներին — troubadors (այսինքն trouvères հնարող, ստեղծող), որոց երգերի մէջ պրովանսական բանաստեղծութիւնը ստացաւ ի վերջոյ իւր սեպհական բնաւորութիւնը:

Տրուբադուրները մշակեցին գլխավորապէս քնարերգական բանաստեղծութիւնը որ թոյլ էր տալիս նոցա յայտնել իւրեանց անձնական զգացմունքը, երգելով մանաւանդ Սէրը: Սիրոյ նիւթը հարաւային Ֆրանսիայի երկնքի տակ ստացել էր մի զարմանալի ընդհանրութիւն, և թէպէտ Տրուբադուրները, լինելով ասպետական բանաստեղծներ, ոգևորվում են երբեմն ուրիշ իդէաներով, բայց ժամանակի հոգին և սովորութիւնները ստիպում են նորանց յաճախ, դառնալ դէպ ի իւրեանց սիրելի նիւթը: Սակայն այս քնարերգուների արդիւնքը աւելի հանճարի ծնունդք են քան թէ սրտի զեղմունք. այս պատճառով նոքա լսողի կամ ընթերցողի մտքի վերայ են ներգործում, զարմացնում են նորան առանց շարժելու նորա սիրտը: Թող այս. Տրուբադուրների մէջ չկան այնպիսի կարող. և զօրաւոր անձինք, որք հրամայէին իւրեանց դարուն. ամենեքեան զրեթէ հաւասար էին աստիճանով: Նոցա քերթուածների արժանաւորութիւնը գլխավորապէս ամփոփուած է ձևի վայելչութեան մէջ: Զափարերութիւնը ներդաշնակ է, շեշտը որոշ, տողերի և տունների հատուածը արուեստով կազմուած և փոփոխած, յայտարար խօսքերը ընտիր, նմանահնչութիւնը զուգաւորուելով արականավերջ և իգականավերջ յանգերի փոխ առ փոխ վերադարձութեան հետ:

Հնութիւնը պահպանած է մեզ մօտ երեք հարիւր Տրուբադուրների անուններ և նոցա զրուածների հատուկտորք: Այս ցուցակի մէջ, վերին կարգի ազնուականք, ասպետք, քաղաքացիք, բոլոր հոգևոր դասը ունին իւրեանց պարագլուխքը: Ամենեքեան, առանց խտրելու նոցա ծագումը, վայելումէին մեծ պատիւ: Քանքարը ընծայումէր ժողովրդականին իրաւունք. բանաստեղծը իւր ձիրքով զրեթէ հաւասարվումէր իւր տէրանց, մինչ նա հիւսիսային Ֆրանսիայում էր միշտ մի լոկ պաշտպանուած ծառայ: Սորա մէջ երևումէ պրովանսական քաղաքագործութեան առանձին յատկութիւնը. Տրուբադուրների ամենահին քերթուածները կոչվումէին պարզապէս *li chantans* — vers. ժամանակի անցմամբ կազմուեցան զանազան անուններ, որոց մէջ նշանաւոր են. 1, երգը, la chanson որոյ սովորական նիւթը Սէրն է. 2, բանակիւրը, la tenson, մի տեսակ բանաստեղծական հակաձառութիւն երկու անձների մէջ, որ կոչվումէր նոյնպէս *contensio*, *partiment*, *Joc parti*. 3, Գանդատը — *Ile planh*, տխուր երգ մի սիրական մարդու կամ բարեկամի վախճանի վերայ. 4, Հովուական երգը, la pastoreta, հովիւ աղջկայ խօսակցութիւնը իւր սիրականի, երբեմն նոյն իսկ բանաստեղծի հետ, և այլն: Բաց ի սոցանից կային ուրիշ փոքր իշատէ ընդարձակ քերթուածներ կրօնական նիւթերի վերայ, որք կոչվումէին *Saluts* կամ *ensenhamen* (*enseignement*) — խրատական երգեր:

Հիւսիսային Ֆրանսիայի կամ ռոմանական լեզուն, համեմատելով հարաւային ռոմանականի հետ, ցամաք էր, անհարթ և դարձուածների անընդունալ. բայց իւր յստակութեամբ, ձևերի ճշգրտութեամբ և նոյնանշան բառերի առատութեամբ շու-

տով ընդհանրացաւ ժողովրդի մէջ, և հասարակաց գործերում գրաւեց լատինական նի տեղը: Հեմոն եպիսկոպոսը Մուզոնի ժողովում, 995 թուականին արդէն, խօսում է ռոմանական լեզուով: Վիտալ արքան Ռեմում և Մօրիկ դը Սիւլլի, փարիզու եպիսկոպոսը, հետեւելով սուրբ Բերնարդոսի օրինակին, քարոզում են ժողովրդական լեզուով: Վերին կարգերի հոգեւոր դասու բոլոր ջանքը զուր՝ եղաւ լատինական լեզուն պաշտպանելու ի վնաս ժողովրդական բարբառին, բայց զարկը տուած էր և, ժԲ դարուց սկսած, ռոմանական լեզուի գործածութիւնը ընդհանրական դարձաւ: Երեք գլխաւոր պատճառք նպաստեցին նորա օգտին. փարիզում հաստատուած արքայական պալատի ազդեցութիւնը, մայրաքաղաքի համալսարանի մտաւոր գործունէութիւնը և հուսկ յետոյ Նորմանդացոց քաղաքական կարողութիւնը: Նորմանդացիք, Նեւստրիայի գեղեցիկ դքսութեան մէջ հաստատուելուց յետոյ, շուտով սեփականեցին տեղական լեզուն և իւրեանց յաղթող զէնքի զօրութեամբ ամեն տեղ տարածեցին նորան. Վիլհելմոս Նորմանդացին բռնութեամբ ներս բերեց Անգլիայի մէջ, Բուրգունդիոյ դաւաքը և Շամպայնիայի կոմսը, մինը թագաւոր դարձած Պօր-դուգալիայի, իսկ միւսը Նալարրայի, տարածեցին նորան իրերական թերակղզում: Այս լեզուն մուտ գտաւ Երուսաղէմի մէջ Գօդֆրուա իր Բոյեօնի ձեռամբ, Կոստանդնուպօլսում Ֆլանդրիայի և Կուրտլնէի Կոմսերի ձեռամբ: Վերջապէս Կարոլոս Անժուան տարաւ նորան Նէպոլիս:

Հիւսիսային Ֆրանսիան ունեցաւ նոյնպէս իւր երգիչները — *trouvors*: Սօքա թէև այնքան նշանաւոր չեն քնարերգական բանաստեղծութեան մէջ, բայց գերազանց են պրօվանսական բանաստեղծներից ուրիշ տեսակների մէջ: Առաջին կարգում դասուածք ասպետական վիպասանութիւնը, որ հիւսիսային բանաստեղծների ծնունդն է: Յետոյ երեւում են *lais* ասած համառօտ քերթուածները, որք պատմում են նոյնպէս. քաջազնական կամ ուրիշ գրաւող դիպուածներ. *Fabliaux*, տաղաչափական զրոյցները ամենայն տեսակ նիւթերի վերայ, սրամիտ և զուարճախառն քերթուածներ: Սոցա կարգում կերպագործվում է խրատական Աւակախօսութիւնը, *l'apologue*: Դրամատիկեան բանաստեղծութիւնը արած էր արդէն նշանաւոր յառաջադիմութիւնք: Քնարերգական բանաստեղծութեան մասին պէտք է ասել, որ նորա մէջ երեւում էր ոչ կենդանի զգացողութիւն և ոչ ճոխ երևակայութիւն, բայց կարելի է խել տաղերից և բալլադներից մի տեսակ քաղցրութիւն, անմեղութիւն և զուարճամտութիւն: Մի քանի ոտանաւոր, չոր ու ցամաք և սառն ժամանակագրութիւնք տգէտ և դիւրահաւատ մատենագիրների փորձեր, են առաջին գործերը պատմագրութեան հանդիսում, որ Վիլհարդուէնի և Ժուանվիլի գրուածներով ստանում է մի փառաւոր ասպարէզ:

Վիլհարդուէն (*Villehardouin* 1167—1213) պատմագրեց չորրորդ խաչակիր զինուորութեան արշաւանքը Կ. Պօլսոյ վերայ, որին և ինքն մասնակից էր: Ժուանվիլ

(Joinville, 1228—1317) Լուդովիկոս Թ-ի հետ գնաց Եգիպտոս և մինչև ի մահ հաւատարիմ բարեկամ մնաց այս բարեկաշտ Թագաւորիս, որոյ պատմութիւնը գրած է նա Վիլհարդուէնը իւր պատմութիւնը գրած է ԺԳ դարում, բայց նա ԺԲ դարու մարդ էր. նորա գրուածը պարունակումէ իւր մէջ վիպասանական ժամանակների հետքեր. Վիլհարդուէնի գրչի տակ Ֆրանսիական լեզուն իւր ծննդեան մէջ է, և նորա պատմութիւնը կարող է համարուիլ այս լեզուի արձակ գրութեան ամենահին յիշատակարանը: Վիլհարդուէն պատմագիր չէ, այլ մի անձն, որ ամենապարզ ոճով պատմումէ իւր գործածն ու տեսածը ակնատես փորձով: Նա ցուցանումէ իւր գործերի մէջ այն ասպետական բարք ու վարքի իրականութիւնը, որոյ զաղափարական նկարագիրը պատկերացուցած են միջին դարու բոլոր վիպասանական բանաստեղծութիւնքը: Վիլհարդուէնից դէպի Ժուանվիլ անցանելով, կարծես թէ, մի ամբողջ դար կոխում ու անցանումես: Ժուանվիլ չէ մի լոկ, քաջ և խոհեմ պատերազմական անձն, որ միայն իւր տեսածը մատենագրումէ առանց իւր անձնական կարծիքը մէջ խառնելու. նա միամիտ, զուարճամիտ գրուցատու է, որ ընթերցողի առջև բացումէ իւր բոլոր յիշատակները, իւր անձը ներս է բերում պատմութեան մէջ, բայց ոչ թէ փառասիրութիւնից շարժուած, այլ այն վստահութենից և պիտոյքից, որ այնքան յատուկ են Ֆրանսիացի մարդուն: Ժուանվիլի օրինակով սկսումէ մի ամբողջ շարք թեթեւ գրուածների (mémoires), որ կացուցանումեն Ֆրանսիական պատմութեան առաւել պատուական յիշատակարանքը:

ԺԴ դարում Ֆրանսիան յանկարծ դադարումէ իւր մատենագրութեան ասպարէզի մէջ. անիշխանութիւնը, քաղաքական պատերազմը, օտարների արշաւանքը կեղեքումեն և աւերումեն նորան: Այս դարում երևումեն ֆիլիպպոս Վալուայի և Յովհաննէսի թշուառ Թագաւորութիւնքը. այս դարումն է, որ Վարոլոս Զ-ի անխելութիւնը, Իզաբոյի չարագործութիւնքը և անգլիական լուծը ծանրանումեն Ֆրանսիայի վերայ: Սոյն ԺԴ դարում Ֆեօդալեան ասպետքը վայր ընկնելով, փոխարկվումեն դէպի զանազան կրօնական և զինուորական կարգեր: Այս ժամանակի գրուածները ըստ մեծի մասին պատկանումեն եկեղեցական կամ առասպելական գրականութեանը, մեզ հանդիպումեն միշտ աստուածաբանական շատախօսութիւնք կամ զինաշարժութեան հանդէսների նկարագրութիւնք: Իսկ ժողովրդի մասնակցութիւնը գրականութեան գործին, երևումէ երգիծարպնական գրուածների մէջ, ուր յարձակվումեն ազնուականների յանդգնութեան և բռնակալութեան, մանաւանդ թէ հոգեւոր դասու մոլութիւնների վերայ:

Յաջորդ ԺԵ դարում, Ֆրանսիան, կարծես թէ, փոքր ինչ շունչ է քարշում. ոչ միայն թշնամիքը դուրս են հալածվում աշխարհի սահմաններից, այլև Ֆրանսիայի արտաքին ազդեցութիւնը աճում ու զօրանումէ: Ընդհանրապէս խօսելով, ԺԵ դարը կլասիկական լեզուների մշակութեան դարն է. ամեն տեղ հաստատվումեն

հելլենական և լատինական լեզուների դաստիարակութեան ամբիօնք: Բազմաթիւ թիւ զանգացի ուսումնականներ, 1453 ին Կ. Պօլսը Տաճիկների ձեռամբ նուաճուելուց յետոյ, ցրուեցան դէպ ի Եւրոպայի զանազան քաղաքներ և սկսան իւրեանց հին լեզուն ուսուցանել և ծանօթ կացուցանել մեծամեծ մատենագիրների գրուածքը: Բայց այն իրողութիւնը, որ ժն. դարումը բարձր ի գլուխ իշխումէ բոլոր միւսերի վերայ, այլև նշանակումէ միջին դարերի վերջը, այդ է Տպագրութեան արուեստի գիւտը. դորանով սկսումէ նոր ժամանակների քաղաքագործութիւնը իւր փառքով ու կարողութեամբ:

Թէպէտ այս ժամանակամիջոցում (ԺԴ — ԺԵ դարերում) Ֆրանսիական դրականութիւնը շատ դանդաղաբայլ է տակաւին, սակայն աշխատում է նա ազատուիլ իւր սկզբնական ձևերի անկատարութիւններից: Լեզուն մաքրվում է և ստանում է հաստատութիւն. արձակ խօսքը պատուաւոր տեղ է զբաղում տաղաչափական խօսքին հաւասար. պատմաբանական դրուածները ցոյց են տալիս մեզ մոքի ընթացքը, գիտութիւնների յառաջագիմութիւնը և ժամանակի հոգին: Ուստի և այս գրուածքը պէտք է առաջին տեղը բռնեն մեր համառօտ ճառի մէջ:

Այս շրջանի առաջին պատմագիրն է Յովհաննէո Ֆրուասար (J. Froissart) որ գրեց մի ընդհանուր պատմութիւն 1322 թուականից մինչև 1400. մինչև այն ժամանակ պատմութիւնը մի տեսանելի միութիւն չուներ, այլ ցիր ու ցան էր Եւրոպայի ամենայն տեղերում: Ֆրուասար մի ամբողջ գէպի միւսը շրջելով, հաւաքում է իւր պատմագրութեան նիւթերը: Արդարև, այսպէս յաջողուեցաւ նորան բաւական լիովին տեղեկանալ անցքերին, սակայն նորա պատմութիւնը անկարգ և անոճ է. պատմագիրը չունի խորութիւն իւր հայեցողածքի մէջ, այլև չգիտէ ուղիղ դատել քաղաքական գործերը և ոչ իսկ կարողանում է վտար լաւից որոշել: Նորա միակ նպատակը երևում է պաշկերացնել արտաքին անցքերը և ամենեւին ուշադրութիւն չէ ընծայում նոցա բարոյական խորհրդին, և քննում է բաւական անընտրող դէպ ի մարդկային գործերի թիւրութիւնքը: Սոքան Ֆրուասարի պակասութիւնքը: Ահա նորա արժանաւորութիւնքը. նա պատմում է զարմանալի կերպով, ճշմարիտ և կենդանի գոյներով նկարագրում է պատմական անձինքը և անցքերը. եթէ նա խօսեցնում է իւր պատմական անձներին, նոցա լեզուն իւրեանց բնաւորութեանը և ժամանակի սովորութիւններին բոլորովին համեմատ է: Ոճը համառօտ է, կենդանի և անմանելի իւր պարզութեան մէջ, երբեք ևս սուր և ազդու: Ֆրուասարի ժամանակագրութեան յառաջ տանողը է Մոնստրլէ (Monstrelet): Մոնստրլէ մատենագիր չէ, այլ հաւատարիմ դպիր դասաբանի, որից կարելի է խրատ խնդրել, բայց ոչ նորա գրուածը ընթերցասիրել: Միակ բանով գերազանց է նա: Մինչև այն ժամանակ, պատմութիւնը առ հասարակ ուշադիր էր միայն եկեղեցու, թագաւորների և ազնուականների գործերին. բայց Մոնստրլէ և նորա ժամանակակից Դիւլքերք հանդիսացնում են մարդկութեան մեծ զբաղման լեւի վեպ մի չորրորդ գործող անձն, որ է Ժողովուրդը:

Սոցա հետ զհետէ յաջորդումն այս պատմիչներս. Ժիւզենալ Դէզլերսէն (Juvenal des Ursins), հեղինակ պատմութեան Կարոլոս Զ-ի. դա մի շատ մեծակշիռ յիշատակարան է, ուստի կարելի է ստուգապէս տեղեկանալ ժամանակի գործերին և և բարքին. Շատլէն և Օլիվիէ դը լա Մարշ, որք զրեցին նոյնպէս բուրգօնեան տան պատմութիւնը: Շատլէնի օձը Ֆրուասարից աւելի դժուար և ծանր է, բայց և առաւել մաքուր և հաստատուն, թէպէտ յաճախ ընկնումէ փոքր ինչ հռետորական ոճի մէջ: Իսկ Օլիվիէ անհարթ ու անկանոն է, բայց զրաւող պատմիչ: Իւր ժամանակի անցքերի արտաքին կողմերը միայն զիտէ նա, և Կարոլոս Յանդուգնի հարսանեկան հանդէսների նկարագրութիւնը աւելի տեղ է գրաւում նորա զրքում, քան թէ այդ իշխանի միւս կեանքը: Մի այլ մատենագիր Ալէն Շարտիէ հասաւ մի այնպիսի ընտիր մատենագրական ոճի, որոյ օրինակը արձակ խօսքի մէջ մինչև այն ժամանակ ցոյց տուած չէր, ուստի և զարմանալի չէ, որ նորա ժամանակակիցները տուած են նորան մականունս «հայր Ֆրանսիական ճարտարախօսութեան»:

Բայց որպէս և է, հազիւ թէ Ժն դարու վերջում երևումէ Ֆրանսիայի առաջին ճշմարիտ պատմաբանը, ֆիլիպոս դը Կոմին (Philippe de Commines), որոյ յիշատակարանքը պարունակումն է Լուդովիկոս ԺԱ-ի և Կարոլոս Թ-ի թագաւորութեան գործերը: Կոմին լիովին ճանաչումէ իւր ժամանակի մարդիկը և իրերը. նա ունի թափանցիկ հանձար, մտքի խորութիւն և ուղիղ դատողութիւն, որ չեն ամենեցուն սեփական: Ոճի մաքրութիւն և ճշգրտութիւն են նորա յատկութիւնքը: Կոմին, ինչպէս ինքն իւր բերանով խոստովանումէ «գիտնական կրթութենից զուրկ է», վաստն որոյ խօսումէ բնական պարզութեամբ, և նորա թեքուն ու զօրաւոր լիզուն զարմանալի ազդողութեամբ բացատրումէ մտածութիւնքը: Բայց այս արժանաւորութիւնների հետ կից չեն հոգու ազնուութիւն և արդարութեան զգացումն: Նորա գոփութիւնը և դատողութիւնը ստորագրվումն ոչ այնչափ բարոյականութեան, որչափ խոհեմութեան և գործերի յաջողութեան կշռիներքոյ: Սակայն չէ պիտոյ մոռանալ, որ պատմագիրը կեցած է պալատական խարդախութիւնների և տպականութեան մէջ, այնպիսի ժամանակում, երբ կրօնական ու ասպետական եռանդը խոնարհեցնումէր գլուխը ազգային ու առանձնական օգուտների առաջ: Կոմինի պատմագրութեան նիւթը է Լուդովիկոս ԺԱ, որոյ կասկածոտ, խորամանկ և կատաղի բնաւորութիւնը զարմանալի ճշմարտութեամբ նկարագրած են: Կոմին բոլորովին օրինաւոր է համարում իւր տիրոջ խարդախութիւնքը և անգթութիւնքը: Նա հաւատումէ Աստուծոյ ինքնահաճ կամքի ազդեցութեանն առաւել, քան թէ պարտականութեան անժխտելի հրամանին և առաքինութեան սրբութեանը: Թող այս բարոյական անընտրողութիւնը, Կոմին գովութեան միայն արժանի է այն սրամտութեան համար, որով դատումէ մարդիկը և նոցա գործերը: Նա ցուցանումէ նշանաւոր անցքերի պտտաւորքը, դէպ ի լոյս է հանում այն շարժարանքը, որոց ազդեցութեան

ներքոյ ներգործումն մարդիկ, մերկացնումէ նոցա դիտաւ որութիւնքը և զարմանալի կերպով նկարագրումէ նոցա բնաւորութիւնը: Նա խորին կերպով զգումէ այն բանը, որոյ մէջ ամփոփուած է իշխանների զօրութիւնը կամ տկարութիւնը: Զէնքի յաջողութիւնը չէ շլացնում նորա աչքը. պատերազմի մէջ նա տեսնումէ հասարակաց թշուառութիւնների գլխաւոր աղբիւրը: Այս պատճառով այնչափ սխտրժիլի չէ նորան նկարագրել պատերազմները. երբեմն պատահումէ նորան արհամարհուլթեամբ մի մեծ կռիւ ամփոփել մի միջանկեալ խօսքի մէջ: Նա աշխատումէ մանաւանդ որոշել և յայտնի կացուցանել զինուորական գործողութիւնների հետեւանքը և պատճառքը, ուստի յառաջացած էին նոքա:

ԺԵ դարում գիտութեան և փիլիսոփայական մտածութեան լեզուն դեռ ևս լատինականն էր: Բայց քանի մի գրուածներ բարոյական նիւթերի վերայ, Ֆրանսիաւրէն են: Քրիստինէ, մի իտալացի կին Պիզա քաղաքից, գրեց մի գործ իշխանազն կանանց դաստիարակութեան վերայ, Ալէն Շարտիէ «Յուսոյ կամ երեք առաքինութիւնների մխիթարութեան վերայ», որ ուղղեցուցած է ընդդէմ բարոյապէս այլանդակուած եկեղեցուն. Շատէն թողեց մի գիրք «Նրիտասարդ իշխանների կրթութեան» վերայ: Ուշագրութեան արժանի է թէ այս մատենագիրը որչափ աշխատումէ արդարացնել իւր անձը, որովհետեւ իւր գործը գրած էր Ֆրանսիական լեզուով. նա դժուարութեան մէջ է, ամաչումէ և մտածումէ թէ պէտք է զարմացք բերէր իւր ընթերցողների վերայ:

Բանաստեղծական գրուածներով այս ժամանակի շրջանը նախընթացի պէս արդասաւոր չէ: ԺԳ և ԺԵ դարերում, թէպէտ բանաստեղծը չէ տակաւին հասարակաց կարծիքի թարգման և իւր ժամանակի հայելին, այլև ասպետական կարգի կործանման հետ միասին կորուսած է իւր կշիռը. սակայն բանաստեղծական արուեստը կատարելագործվումէ, լեզուն յստակվումէ և ճաշակը սկսումէ կազմակերպուիլ: Վիպասանական և քնարերգական բանաստեղծութեան արգասիքի հետ, այս շրջանի մէջ յառաջանումն և դրամատիկական գրուածների, որոց մէջ թէպէտ շատ սակաւ ճարտարութիւն է երևում, սակայն դոքա ժողովրդական հոգու և զգացման ճիշդ յայտարարքն են:

Շատ հին ժամանակներում, ԺԳ դարում արդէն, սովորութիւն էր դարձած եկեղեցական հանդէսների հետ խառնել քանի մի կրօնական գրուածներ ժողովրդական բարբառով և խօսակցութեան ձևով: Այս գրուածներից կազմուեցան յետոյ փոքրիկ դրամաներ որոց «Հրաշք» (miracles) անուն տուեցին: Հրաշքները առաջի էին կացուցանվում եկեղեցիների գաւիթներում նոյն իսկ հոգեւոր դասու պաշտպանութեամբ և օժանդակութեամբ: ԺԵ դարում մէջ, շրաշքերի հետ միացան խորհուրդ (mystères) ասած գրուածները, Քրիստոսի և նշանաւոր սուրբերի կեանքից հանած, որ սկսան յանդիման կացուցանել արդէն կարգաւորուած թատրոնական բեմի վե-

րայ: Առաջին թէատրոնը շինուեցաւ Փարիզում 1402 ին: Այնուհետեւ «խորհուրդները» կամաց կամաց ստացան այնպիսի ընդարձակութիւն, որ հարկ եղաւ մի և նոյն գրուածի յանդիմանագործութիւնը շատ օրերի վերայ բաժանել: «Աստիւղ Գործող» խորհուրդը քառասուն օրերի վերայ էր բաժանուում: Քատրոնական խաղարկունների թիւն ևս անդադար փոխվումէր, միտ զնելով գործողութեան սեռողութեանը: Մի խորհուրդը պահանջումէր միայն 15 կամ 20 խաղարկու անձինք, միւսը մինչև 500: Նոյն իսկ թատրոնական բեմը անդադար փոխակերպվումէր, հետ զհետէ պատկերացնելով երկինք, երկիր և դժոխք:

Հասկանալի է, որ այս չափազանց ընդարձակ գրուածքը արուեստի մասամբ պիտի շատ անկատար լինէին: Արօնական նիւթեր պատկերացնելով բեմի վերայ, բանաստեղծների խորհուրդն էր ժողովրդին յանդիման կացուցանել աւելի խրատական քան թէ գրամատիկական նիւթ պարունակող տեսարաններ: Միայն մինը այս գրուածներից կազմումէ բացառութիւն, այն է, Չարլարուէի Խորհուրդը (le Mystère de la Passion) որոյ նիւթը Աւետարանիչներից հանած, միաւորումէ սրբազան յատկութեան հետ մի շատ սրտաշարժ գործողութիւն: Այս դրամայի ամենահին ձեռագիրը ունէր 4000 տաղաչափական տող. այս թիւը հասանումէ մինչև 67,000, միւս օրինակներում, որ կազմած էին մօտ 1486 ին: Իւրաքանչիւր նոր մատենագիր աշխատումէր լրացուցանել այս մեծ դրաման, որպէս զի նա վերջումը պարունակումէր մարդկային ազգի փրկութեան և Քրիստոսի պատմութիւնը ամբողջութեամբ:

Արօնական դրամաների հետ, վաղ ժամանակից սկսած էին ծաղկիլ ուրիշ թատրոնական գրուածներ աւելի թեթեւ բովանդակութեամբ, ոմանք հովուականք, միւսերը կատակերգականք: Այս վերջին տեսակը ժնդարումը արագ քայլերով ընդարձակութիւն ստացաւ. հետ զհետէ սկսան երևիլ Sotties, Moralités և Farces ասած թեթեւ գրուածները:

ԺՁ դարը ամենայն մասամբ յառաջադիմութեան դար է, մի դար, երբ դադարիքը և իրքը ցուցանումն ոգևորութեան և նորոգութեան հանդէս, դար խորհրդածութեան և գործունէութեան, մեծամեծ կոիւնների և մտածութիւնների, զարմանալի յեղափոխութիւնների և հսկայական անձնաւորութիւնների, մի դար, որ կարելի է համեմատել միայն քրիստոնէական կրօնի հաստատութեան ժամանակի հետ: Սակայն Ֆրանսիան, որ միջին դարերում կազմումէր մի միջնակէտ, ուստի արտաբղիւումէր ամենայն մեծագործութիւն, Ֆրանսիան որ ծնունդ տուեց խաչակիր զօրքի արշաւանքին, որոյ գրականութիւնը օրինակ էր իտալական զրոյցներին և Անգլիայի ասպետական քերթուածներին, Ֆրանսիան, ասումենք, ԺՁ դարում մի կրաւորական պաշտօն է լցուցանում. ոչինչ բան չէ ծնում այն տեղ. ամեն բան գուբսից ներս է մտնում: Մտաւորական վերածնութիւնը յառաջանումէ Իտալիայում, կրօնական վերանորոգութիւնը Քերմանիայում. Ֆրանսիան ընդունումէ թէ մինը և

Թէ միւսը. բայց նա գործ է զնում առաջինը, իսկ երկրորդը հասուցանումէ իւր վերջին հետեութիւններին: ԺՁ դարու հոգին հասկանալու համար, պարտ է յետս դառնալ գէպի այն կէտը ժամանակի, երբ Ֆրանսիայի թագաւորները անցան Ալպեան սարերը, երկրայական ժառանգութիւնք և երեւակայական ստացուածք ձեռք բերելու համար: Նոքա գտան իտալիայում ինչ որ խնդրած չէին, այսինքն գեղեցկութեան ճաշակը և զգացողութիւնը, որ պիտի հասուցանէին Ֆրանսիական հոգուն աւելի էական ստացուածք: Այն մանուկ աղետականքը, որ շրջապատումէին Կարոլոս Բ-ի անձը, երազումէին միայն գեղեցիկ իտալեան, նորա ճոխութիւնը և նորա քաղցրութիւնը: Հարաւի մեղմ ու պայծառ եղանակը և նորա չքեղ բնութիւնը էր մի նոր աշխարհ ճարտարութիւնների «երկաթով ու տղիտութեամբ պատած» հիւսիսի զաւակների համար: Արդէն իբրև նախապտուղք այս բաղդաւոր յեղափոխութեան Կարոլոս Բ-ը բերումէ իւր հետ Յովհ. Վասքարիս և մի քանի ուրիշ ճարտարապետք: Լուդովիկոս ԺԲ-ի օրերում, այս շարժողութիւնը բերեց իւր առաջին արգասիքը: Կարդինալ Գէորգ Գ՝ Անրուազը հիանալով Բրամանտէի և Լէոնարդո դը Վինչիու վեսեմանանք արարչութիւնների վերայ, դառնումէ միջնակէտը նոր շարժողութեան և տալիս է ազդարար նշանը, թէ գալոց է Ֆրանսիական ճարտարապետութեան ամենագեղեցիկ դարերից մինը: Ֆրանցիսկոս Ա-ը ժառանգեց իւր նախորդների ճաշակը: Ինքը, իտալական կրթութիւն և ճաշակ ստացած լինելով, ամեն տեսակ հնարներ գործ դրեց զրաւելու և գէպի Ֆրանսիա փոխադրելու իտալեայի յոյն և տեղական ուսումնականները և ճարտարապետքը, մի քանիսը դոցանից պատուի և աստիճանի հասուցանելով, միւսերին թողակ և ռոճիկ կտրեցելով: Լէոնարդո դը Վինչի հոգին աւանդեց նորա գրկի մէջ: Ռաֆայէլը իւր հրաշալի պատկերներից մի քանիսը ընծայ ուղարկեց թագաւորին: Եւ ոչ այսչափ միայն. այլև Ֆրանցիսկոսը կամեցաւ մի դըպրոց գիտութեան բանալ (College de France), որոյ համար իտալիայից պրօֆեսորներ բերել տուեց երրայական լեզուի, փիլիսոփայութեան և բժշկականութեան: Ֆրանսիայի տպարանքը ելեւելք էին առնում իտալեայի տպարանների հետ, հրատարակելով կլասիկական հնութեան մատենագիրքը, և երրայական, յոյն և լատին քերականութիւնների թիւը օրէ ցօր բազմանումէր:

Արօնական վերանորոգութիւնը մտաւորական վերածնութեան հետ միասին ստացաւ իւր առաջին կենսական սերմը այն ժաման, երբ մարդկային իմացականութիւնը զարթած էր իւր բազմադարեան քնից: Այս երկու եղբայրակից զօրութիւնքը, որ կերպարանափոխ են արած ժամանակը և ստեղծած են նոր օրերի կրթութիւնը, երկար ժամանակ հաւասար քայլերով յառաջ գնացին, թէպէտ և իւրաքանչիւրը նոցանից պահուէր իւր յատուկ գոյութիւնը և իւր մասնաւոր ձրգտողութիւնը: Մարդկային իմացականութեան կարիքը էր միայն սկզբում, ստանալ նորանոր ծանօթութիւնք, և նա հոգեզմայլուած գործ դրեց ամենայն ջանք լցու-

ցանկելու այդ կարիքը: Հնութեան գրուածքը դարձան դաստիարակիչքը այս նոր սե-
րունգների, որ ծարաւի էին գիտութեան. բայց այս ուսումնասիրութիւնքը օժան-
դակելով զարգացուցին շատ զանազան տրամադրութիւնք: Ոմանք դադարեցան, մը-
նացին հնութեան մէջ, որ փոքր ինչ յառաջ պարզեաւ էր նոցա լոյս, և արրեցան
նորա գրուածների, նորա լեզուների, նորա կրթութեան բոլոր յիշատակարանների
սիրով. միւսերը, զօրաւոր սննդառութեամբ զարգացած, գործ դրեցին իմացակա-
նութիւնը, քննելու իւրեանց մատանջութիւնքը, որոց նիւթը երկար ժամանակ
էին միայն մարդուս վեճակը և կրօնի մեծամեծ խնդիրքը: Առաջինքը ջանահար էին
միայն նորագել հնութեան դպրութիւնքը. յետիններս կամէին միայն նորագել, ներ-
կայի մոլորութիւնը յայտնի կացուցանելու և խնդրելու ճշմարտութիւնը իւր աղբիւ-
րների մէջ: Այսպէս ահա, մտաւորական վերածնութիւնը, առանց հասկանալու
հնութեան բուն խորհուրդը, պատրաստուեալ նոր կապանք մարդուս իմացականու-
թեանը. կրօնական վերանորոգութիւնը չհերիքանալով կլասիկական դպրութեան
ուսումնասիրութեամբ, թօթափեց (թափ տուեց) այդ լուծը. իւր համարձակ քըն-
նութեամբ և գրուածներով նա խորտակեց այդ շղթայի քանի մի, չափից դուրս
ճշող օղակները, որովք վերածնութիւնը սկսած էր կաշկանդել նոր աշխարհը
և եթէ այն օգուտը, որ բերած էր հնութիւնը նոր ժամանակի կրթութեանը, վը-
ճարուած է քանի մի զրկանքով, այնու ամենայնիւ նա եղած է մեծ և այնքան բազ-
մապարունակ, որ արժէր գոնեայ իւր հատուցած գինը:

Արեւում առած խօսքերից երևումէ, թէ ինչ մեծ շարժողութիւն պիտի
ներս մտանէր ֆրանսիական գրականութեան սւ կեանքի մէջ, ԺՁ դարումը: Ֆիլօզ-
ֆիան (բանասիրութիւնը), մեկնութիւնները, թարգմանութիւնները, ճարտասանա-
կան և քերականական գրուածները, բանաստեղծութիւնը (մանաւանդ վիպասանա-
կանը և քնարերգականը), ճարտարախօսութիւնը, պատմութիւնը, փիլիսոփայու-
թիւնը և քաղաքական գիտութիւնքը այնքան առատ արդիւնք են գործած, որ մեք
անհնարին ենք համարում բոլոր մատենագիրների վաստակքը յիշել մեր համառօտ
ճառի մէջ. վասն որոյ կամինք մէջ բերել այս տեղ պարագլուխ հեղինակները միայն:

ԺՌ դարու վիպասանական բանաստեղծութեան նահապետը համարվումէ
Բաբլէ (Rabelais 1483—1552): Բաբլէ կանուխ արդէն ուսանումէ լատինական, յոյն
և եբրայական դպրութիւնքը, ծանօթանումէ իտալական, սպանիական, գերմանական
և արաբական լեզուներին, հետ զհետէ գրումէ մեկնութիւններ շիպոկրատէօի գըր-
ուածների վերայ և բազմաթիւ բովանդակ, և անդադար ճանապարհորդումէ այս
տեղ ու այն տեղ. լինելով յառաջ ֆրանցիսկեան, յետոյ բենեդիկտեան կարգի կրօ-
նաւոր, հրաժարվումէ վանական կեանքից և դառնումէ բժիշկ, կրկին անգամ մը-
տանումէ բենեդիկտեան կրօնաւորների կարգը, լինումէ կանոնիկոս և մեռանումէ իբ-
րեւ Մեօտոնի երէց: Բաբլէի գլխաւոր գրուածն է Գարգանտիսայի և Գանտագրիւնի

կենքը (Vie de Gargantua et de Pantagruel) : Այս գրուածով մատենագիրը իջանու-
մէ ԺԶ դարու ընդարձակ ասպարէզը և սրամիտ ու թեթեահաւատ ամբոխի ծա-
փահարութեան ներքոյ ծաղրէ առնում իւր թեթեահաւատ դարու բոլոր կար-
ծիքները, բոլոր յիմարութիւնները. աշխարհական և հոգեւոր մեծաւորքը, ֆեսաս-
կար և օգտակար սովորութիւնները, գիտութիւնը և տգիտութիւնը, ամբարշտու-
թիւնը և բարեպաշտութիւնը ազատ չեն մնում նորա երգիծարանութենից : Բարլէ
խառն ճառագրումէ իւր ծաղրալից վէպքի մէջ իւր անձնական փորձերը, իւր թա-
փառական կենքի յիշատակները և ուսումնականի փրկսոփայական խորհրդածու-
թիւնքը : Մատենագիրը մեծ հարուած հասուց մանաւանդ հռոմէական եկեղեցուն,
աչ թէ միայն բարձրակարգ հոգեւորների և վանական կենքի անբարոյականութիւնը
նկարագրելով, այլև կաթոլիկութեան վերայ յարձակուելով : Լեզուի կողմից, Բարլէ
իւր քանի մի ժամանակակիցների հետ մեծ արդիւնք բերեց Ֆրանսիական արձակ խօսքին.
Նա ճոխացրեց լեզուն, հին լեզուներից փոխ առաձ ձեւերով և դարձուածներով,
և զարմանալի ճարտարութեամբ հարստացրեց հին ժողովրդական լեզուի գանձը : Բար-
լէի ոճը, նորա երեակայութեան պէս, անհաստատ ու փոփոխական է. երբեմն թե-
թեւ ու ծաղրալից, երբեմն ծանր և վսեմախօս : Նա գրեթէ միշտ չափազանցու-
թեան մէջ է ընկնում. եթէ ծանր և հանդարտ է, ամբոխին անհասկանալի է, իսկ
հեշտիմաց և ընտանի, խօսակցութեան մէջ. նա տալիս է ժողովրդին այն, ինչ որ փոխ
էր առաձ նորանից : Բարլէի հետևողները, ցաւելի է ասել, օրինակեցին միայն իւ-
րեանց գաղափարի նուաստ և սուտին յատկութիւնքը :

ԺԶ դարու առաջին կիսամասի փառաւոր անձնաւորութիւններից մինն էր
Նոյնպէս Կլէմենտ Մարո (Clement Marot) : Ֆրանցիսկոս Ա-ը բարձրանալով դէպ ի թա-
գաւորական գահը, և ահա ամեն կողմից հեղեղուեցան նորա վերայ բանաստեղծ-
ների բարեմաղթութիւնքը. մի բանաստեղծի որդի և արքայական մանկլաւիկ քսան
տարու հասակում մատուց իւր Տիրոջ տաճար (le Temple de Cupido) ա-
նունով մի հաւաքածոյ տաղաչափութիւնների. այդ բանաստեղծն էր Մարո, որ հե-
տեւելով իւր հօր և միւս ժամանակակից բանաստեղծների օրինակին, հիմնումէ իւր
բանաստեղծութիւնը հին դիւցաբանութեան վերայ. բայց այդ այլաբանութիւնը նոր
կենդանութիւն է ստանում բանաստեղծի զուարթ երեակայութեան և թեթեւ գրչի
տակ : Իբրև աջողակ պալատական, իւր հաւաքածոյի ընծայարեութեանը կից մի
տաղաչափութեան մէջ նա ջասագովումէ թագաւորին իբրև արքայական զօսանք
զինուորական վիճակի վայելչութիւնքը և սիրոյ յաղթութիւնը : Այնու ամենայնիւ
Մարո մեծ հանձարի տէր չէր. նա չունէր այն զօրաւոր իմացականութիւնը, որ ա-
րագաթուիչ թեւերով թռչում անցանումէ, յետս թողնելով իւր դարը :

Մարոյից չատ աւելի նշանաւոր է Բոնսար (Ronsard), որ յիսուն տարի ան-
ընդհատ լիլիեց Ֆրանսիական բանաստեղծութեանը, առանց որ և իցէ հակառա-

կորդ գտանելու: Բոնսարի մանկութիւնը և երիտասարդական տարիքը ցուցանում են զարմանալի գործունէութիւնը: Իննամեայ հասակում, զգուշելով ուսուցման հարց, դարձաւ պալատի մանկկաւիկ և յանձն առաւ զանազան ճանապարհորդութիւնը, որոց հետեանքը եղաւ ծովային նաւարկութիւնների, պատերազմների և ամենայն տեսակ պատահարների ծանօթութիւն: Ցասնեկննամեայ հասակում յանկարծ իւր լանուժէ նա, և այս դժբաղդ վիճակին պարտական է Բոնսար իւր փառքը, իսկ Ֆրանսիան—իւր երեւելի բանաստեղծը: Կրկին աշակերտուելով դպրոցի, եօթն տարի պարապեցաւ նա ուսման և յետոյ մտաւ պալատը, ուր շուտով բանաստեղծների իշխան կոչուելու արժանի համարուեցաւ: Այնուհետեւ Ֆրանսիայից դուրս և բոլոր քաղաքագործուած Եւրոպայում հռչակուեցաւ Բոնսարի անունը. 1571 ին ճասսօն փարիզ գալով, բաղդաւոր համարեց իւր անձը, ծանօթանալով Ֆրանսիացի բանաստեղծին: Երբ որ մեռաւ Բոնսար, բոլոր Ֆրանսիան ողբաց իւր սիրելի բանաստեղծի մահը, դամբանական ճառեր ասուեցան, մարմարիոնեայ արձաններ կանգնուեցան և, կարծես թէ, բանաստեղծի անունը պիտի յաւերժանար ազգի մէջ ոչ այնքան նորա Ֆրանսիադ (Franciade) կոչուած վիպասանական բանաստեղծութեամբ, որքան անաքրէտեան ուրախ երգերով:

Սկայն այդ փառքի տաճարը շուտով կործանուեցաւ, և առաջին հարուած տուողը եղաւ Մալհերբ (Malherbe) որ թէպէտ և Բոնսարի պէս արգասաւոր և կարող չէր, բայց աւելի աջողակ և խելացի: Մալհերբի սեփական արժանաւորութիւնը և փառքը այն եղաւ, որ նա ազասեց Ֆրանսիական լեզուն օտար լեզուների ստրկական հետեողութենից, իսկ բանաստեղծութիւնը հին գիցաբանութենից: Ափսոս միայն, որ ձեւի հետ երթալով, մոռացաւ նա բովանդակութիւնը: Բանաստեղծութեան մէջ տեսանումէ Մալհերբը ոճ միայն. նա ինքն կոչումէ իւր անձը վանկերի կազմող (arrangeur de syllables). Նորա ձայնը երբէք չէ զարթեցնում որ և իցէ խորագոյն կամ հոգուն շատ սիրելի և քաղցր մտածութիւնք: Նորա միակ տաղաչափութիւնը, որոյ մէջ գտանում ենք վայելչութիւն և զգացողութիւն, է այն, որ նա գրած է Դիւպերիէի դստեր մահուան վերայ. այլև այն տաղերգութիւնը որ սւղղեցուցած է առ Լուդովիկոս ԺԳ, երբ սա ուղևորվումէր դէպի Բօշել. միայն թէ դորա մէջ կրօնական անհաշտողութիւնը և մոլեռանդութիւնը չդնէին արասի կեղտ Մալհերբի յիշատակի վերայ:

Դրամատիկական գրուածները ուշադրութեան արժանի են այն բանով, որ այս վերածնութեան դարում բանաստեղծները չեն բաւականանում անցեալ դարու սրբազան, հովուական և թեթեւ կատակերգական գրուածների նիւթերով, այլ դիմում են դէպի հին կլասիկական ազգերի և մինչև միջին դարու կեանքը: Սկայն նոցա գրուածքը արարչութիւնից և ճարտարութենից զուրկ լինելով, արժանի չեն մանրամասնեայ տեսութեան:

Ճառենք այժմ ճարտարախօսութեան և փիլիսոփայութեան վերայ:

Ֆրանսիայի մէջ կրօնական վերանորոգութեան հեղինակը է նոյն և ամենամեծ ճարտարախօսը Ժ. Դարու, որ ոչ միայն կենդանի խօսքով յառաջացրեց մի ամբողջ ազգի բարոյական վերակենդանութիւնը, այլև իւր գրութեանով մեծապէս արդիւնաւոր՝ գտանուեցաւ լեզուի մշակութեան հանդիսում: Կալվինի Քարողնեքը ճարտարախօսութեան մի մի գեղեցիկ օրինակներ են, բայց նորա մատենագրական պարծանքը հաստատուեցաւ այն գրութեանով, որ ասվում է Institution de la Religion chretienne, իսկ նորա որպէս աստուածաբանի պարծանքը «Commentaires sur l'Ecriture sainte» գրքով: Առաջին գործի մէջ երևում է հեղինակի բոլոր բնաւորութիւնը, Կալվինի ճարտարախօսութիւնը չէ շարժում մարդկային զգացողութիւնը շրջանակից և զթառատ խօսքերով, այլ գրաւում է ազդու և զօրաւոր պատճառաբանութեամբ. այսինքն, նա ներգործում է ոչ սրտի, այլ մտքի վերայ: Մատենագիրը երբեք ջանադիր չէ փայլել. նորա ոճը ամփոփ ու ազդու է, ամենայն տեսակ աւելորդաբանութեանց հեռի: Իւր Քարողների մէջ նա միշտ վկայութիւնք է բերում Աւետարանից և երբեք դիմում չէ դէպի արտաքին, հին մատենագիրների վկայութիւնքը, թէպէտ զարմանալի աջողակութեամբ և գեղեցիկ գրութեան լատիներէն, այնպէս որ, եթէ նոր ժամանակի մտքերը չլինէին, կարծելու էիր թէ մի հին մատենագրի գործունէիր քո աչքի առաջը:

Փիլիսոփայութեան և առհասարակ Ժ. Դարու ամենամեծ հանճարը Ֆրանսիայում իրաւամբ համարվում է Մօնտէյնը (Michel de Montaigne): Որպէս նորա գրեթէ բոլոր ժամանակակից երեւելի մարդիկը, Մօնտէյնը չէ մեծարուած արժանապէս իւր կենդանութեան օրերում. միայն Ժ. Դարու մատենագիրը խոստովանում են նորան իւրեանց նախորդը և հայրը: Մօնտէյնը ծնաւ 1533 ին. հայրը մի զարմանալի կրթութիւն տուեց նորան. սանտուի մօտում մանուկ Մօնտէյնը ունէր մի գերմանացի ուսուցիչ, որ միայն լատիներէն էր խօսում նորա հետ. այդպէս վարվում էին նորա հետ իւր բոլոր շրջակայքը, այնպէս որ նա իւր վեցամեայ հասակում խօսում էր լատիներէն իրրեւ իւր մայրենի լեզուն: Իսկ յունարէնը նա աւելի անազան սկսաւ ուսանել և այս պատճառով այդ լեզուին երբեք չհամացաւ կատարելապէս: Մօնտէյնը լինելով զննութեան միանգամայն և աշխարհասէր մարդ, տեսաւ պալատը և ծանօթացաւ իւր ժամանակի դրեթէ բոլոր երեւելի մարդերին: Սակայն լինելով այնպիսի բնաւորութեան տէր մարդ որ կարող չէր ճակատը դէմ դնել քաղաքական փոթորիկներին, առանձնացաւ և ապրում էր միայն, ունելով իւր կենակից իւր գրեանքը և իւր անձը: Այն ժամանակ, գրականութեան և քաղաքագիտութեան մէջ իւրաքանչիւր դժուարութեան մէջ «Ես ամենայն ինչ գիտեմ»: Բայց Մօնտէյնը ընտրում է իւր համար այսպիսի տառած. «Ի՛նչ գիտեմ ես». ոչ թէ մի բացարձակ պիրհոսականութիւն, այլ մի սկեպտիկոսութիւն, որ քարոզում է խղճի ազատութիւնը:

Մօնտէյնը թողեց մի ընդարձակ բարոյական և փիլիսոփայական գրութիւն «փորձեր» (Essais) անունով, որոյ մէջ նկարագրումէ մարդս այնպէս, որպէս է նա ամենայն տեղ, և, իւր նպատակին հասանելու համար, սկսում է քննել իւր անձը: Մօնտէյնը սահմանում է մարդս իբրեւ մի «շարժուն և բազմօրինակ էակ» (un être ondoyant et divers): նա քննութեան ներքոյ է ձգում մարդկային բնաւորութեան բոլոր կողմերը: Բարոյական խորհրդածութիւնների, պատմական փիլիսոփայական և կրօնական քննասիրութեան մասին, նորա «փորձերի» զիրքը, իցէ թէ, չէ այնքան նորագիտ ըստ մտքին, բայց նոյնքան ևս նորագիտ է ըստ ձեռն: Մօնտէյնը մի կամապաշտ և խորին մտածող է, որ հետ զհետէ խօսում է բանաստեղծութեան, բժշկականութեան, բնագիտութեան, կրօնքի և բարոյականութեան վերայ, իւր հաճոյքին և կամքին հետեւելով: Նրեակայութիւնը Մօնտէյնի ոճի գլխաւոր յատկութիւնն է, և նորա պատկերների երանգները այնպէս կենդանի են, որ կարծես թէ ընթերցողն մասնով շօշափել է տալիս նկարագրելի նիւթը: Նորա գրութիւնների մէջ հաճութեամբ զգուշ մարդ Ֆրանսիական խօսքի հնութիւնը մանաւանդ, որոյ մէջ հանդիպում են նորան հին Ֆրանսիական լեզուի համարձակ և համեմային ձեւերը, ազատ և թեթեւաշարժ ընթացքը. բայց եթէ մտածենք թէ որչափ հանձար հարկաւոր էր և թէ ինչ դժուարութիւնների պէտք էր յաղթել, մինչև այդ ատրիճան կոկնդու և վայելչացնելու մի ոճ, որ մինչև այն ժամանակ անծանօթ էր—այնուհետև ընթերցողի հաճութիւնը փոխվում է դէպի զարմացք:

Ինչպէս վերոյիշեալ պարագլուխ մատենագիրքը, ամենքը իւրեանց տեսակում հետևողներ գտան, նոյնպէս և Մօնտէյնը, որոյ հետևողքը եթէ ոչ ձեռի, գոնեայ բովանդակութեան մասին մօտենում են նորան: Այսպէս են էթիկն զը լա Բոետի, բարեկամը Մօնտէյնի, Շարոն աշակերտը նորա և Բօդէն:

Պատմագրական և յիշատակագրական գործերը առատ են այս դարում, բայց այս հանդէսներում մեծ յառաջադիմութիւնք չերեցան: ԺՋ դարու առաջին պատմագիրն է Օգոտտինոս զը Թու, սակայն և նորա գրութեամբ «l'histoire universelle» (համաշխարհական պատմութիւն), ձեռի կողմից պակասաւոր է, որովհետև գրած է լատիներէն: Աւելի նշանաւոր են այս դարու Ֆիլօսօփիական վաստակները. Գուլիելմոս Բիո դէի, Սկալիգերի և Կազալբոնի անունները միշտ կը յիշուին Ֆրանսիական զըպութեան տարեգրքի մէջ:

Լուդովիկոս ԺԴ-ի դարը այնպիսի պայծառ լուսով փայլում է Ֆրանսիական պատմութեան մէջ, որ սովորած են համարել այս թագաւորը այն միջնակէտը, ուր ձգտում էին Ժէ դարու բոլոր մատենագիրքը. բայց այդ սխալ կարծիք է, թէպէտ շատ ներելի: Գրականութիւնը չէր կարող օտար մնալ այն նշանաւոր փոփոխութիւններից, որ կատարուեցան քաղաքական աշխարհումը Հենրիկոս Գ-ի մահուց (1910) մինչև Լուդովիկոս ԺԴ-ի թագաւորութիւնը (1661): Հենրիկոս Գ-ի կրօնական ան-

խտրողութիւնը յարգարեւով այս իշխանի ճանապարհը դէպ ի արքայական գահը, յառաջացուցել էր խաղաղութեան պայմանքը պատերազմից ձանձրացած բաժինների մէջ: Բաժնայեալի չարագործութիւնը դարձեալ բացեց կրօնական ախտերի ասպարէզը և բորբոքեց Երեսնամեայ պատերազմը: Մարիամ Մեղիչիու փոխանորդական խնամակալութիւնը և Լուդովիկոս ԺԳ-ի չափահասութեան առաջին տարիները լի էին խռովութեամբ և գայթակղեցուցիչ գործերով: Վասն վերադառնալու դէպ ի կարգը տէրութեան մէջ, դէպ ի այն մեծամեծ խորհուրդքը, որ ամրացնումն թագաւորութիւնները, պէտք էր, որ մի մեծահանձար մարդ դարձեալ կապէր և նորոգէր ընդհատած (մէջից կտրած) շղթան. այդ մարդը եղաւ կարդինալ Բիշըլիեօ. Սա ամրացուց Ֆրանսիական միապետութիւնը և պինդ կապերով միաւորեց միմեանց հետ այդ ընդարձակ տէրութեան բոլոր հերձուածքը: Մի ճարտար իտալացի Մազարին անուն, ժառանգելով Բիշըլիեօյի առաջնորդական կանոնքը, պահպանեց կարգադրութիւնքը այնպէս, որպէս նա գտած էր: Սորա ժամանակում կատարուեցաւ Ժէ դարու առաւելնշանաւոր անցքը. խօսքս Վեստֆալիան խաղաղութեան վերայէ (1648) որ հիմք ձգեց նոր Ներդպայի հրապարակական իրաւունքին, և Աւստրիայի քաղաքական գերակշռութիւնը փոխադրեց դէպ ի Ֆրանսիա: Թէպէտ նոյն դարու մէջ ծագեցաւ մի այլ քաղաքական պատերազմ Ֆրանսիայում, որ յայտնի է պատմութեան մէջ անուանով Ֆրոնդ (la Fronde), բայց շուտով վերսաին հաստատուեցաւ խաղաղութիւնը, և միապետական իշխանութիւնը, որ այնքան քաղաքական պատերազմների և ազդի տկարութեան աղբիւր էր դարձած, նոր զօրութիւն ստացաւ: Այս նուհետեւ սկսումէ այն փառաւոր շրջանը ժամանակի, որ իրաւամբ կոչուած է Լուդովիկոս ԺԳ-ի դար: Այս իշխանի պատմութեան մէջ ամփոփվումէ բոլոր Ներդպայի պատմութիւնը: Ֆրանսիան այն ժամանակ կազմումէր մի կենտրոն, որոյ շուրջ պտոյտ էր գալիս ամենայն բան. նորա թագաւորը քաղաքական և մտաւոր գործողութեան գլխաւոր շարժարանն էր: Քննենք այս անգ քաղաքականութեան ազդեցութիւնը գրականութեան ընթացքի վերայ:

Լուդովիկոս ԺԳ-ի և Բիշըլիեօյի օրերում երկու նշանաւոր ընկերութիւնք արդէն հաստատուած էին ֆարիզում. մինը, Ֆրանսիական Ակադեմիան վասն մշակութեան և պահպանութեան Ֆրանսիական լեզուի, միւսը—Բամբուլէի պալատը: (l'Hôtel de Rambouille), մատենագիրների և վերին հասարակութեան ժողովատեղին, Այս վերջին ընկերութեան կենդանութիւն տուողքը կանայք էին (les précieuses) որ ելեւելք առնելով միմեանց հետ սոխատումէին փայլել, և այս պատճառով կամաց կամաց մի նոր լեզու օտեղծուեցաւ, որ հասկանալի էր այս ընկերութեան անդամներին միայն: Փալիզք դոցա լեզուով ասվումէր Աթէնք, Նոթր Դամ կղզին—Դեղոս, Լէոն քաղաքը—Միլետ. Էքսը Կորնթոս, Ֆրանսիան—Յունաստան: Լուդովիկոս ԺԳ անուանվումէր Ալէքսանդր, Բիշըլիեօն դարձած էր Սենեքա և Մազարինը

կատոն: Արդարեւ մեծ էր այս ընկերութեան կշիռը իւր հիմնարկութեան սկզբում, բայց Լուդովիկոս ԺԴ-ի թագաւորութեան օրերում այդ ընկերութիւնը ըստ մեծի մասին կորուստ իւր ազդեցութիւնը, և մտաւոր շարժողութեան կենտրոնը դարձաւ թագաւորական պալատը: Այն մարդը, որ ասած էր «Տէրութիւնն ես եմ» (l'Etat c'est moi), կարողացաւ ասել նոյնպէս «Իմ դարու ճարտարութիւնքը, դպրութիւնը, միտքը ես եմ»: Նախ թագաւորանիստը տեղափոխւումէ Լուվրից գէպի վերսայլ, Հարդուէն Մանսար շինումէ այն ընդարձակ պալատը, որ յայտնումէ աշխարհին Լուդովիկոսի թագաւորութեան խորհուրդը, փառաւորութիւնը, անշափելի և անգուլթ անձնապաշտութիւնը: Լրբրեօն ճարտարապետը զարդարումէ նորան նկարներով և բերսւմէ դնումէ բոլոր Ուլիսոսը իւր տիրոջ ոտքի մօտ. ոչ մի տեղ չէ երևում Ձըրանսիայի պատկերը: Լը Նոթրըր ստեղծումէ այս արքայական բնակարանի համար մի դաշտավայր, ուր ծառերը աճումեն քանոնով և անկիւնաչափով միայն: Հազարաւոր դիցաբանական արձաններ, որովք զարդարւումէ նա, աստուածագործումեն և փառաւորումեն նորա սիրակցութիւնքը: Լուդովիկոս իւր պալատակաների, որպէս և իւր պալատի հոգին է. նա է, որ ներշնչումէ քաղցրութիւն և իմացականութիւն կանց, քաջութիւն և քաղաքագիտութիւն պատերազմական մարդերի մէջ: Նորա մի հայեացքը կեանքի կամ մահու դատաքնիք է իւր պալատականներին: Սօրանից հեշտ կարելի է գուշակել թէ ինչ բնաւորութիւն պիտի ստանար գրականութիւնը այդպիսի թագաւորի իշխանութեան ներքոյ: Աւելի քան թէ կլասիկական, իտալական և սպանիական ազդեցութիւնքը, ծանրացաւ նորա վերայ արքայական պալատի լուծը: Դէկարտի և Պասքալի հպարտ ազատութիւնը պիտի տեղի տայ իշխանական զօրութեանը: Ձրանսիական լեզուի այնքան հին պիտոյքը, այսինքն պարզութիւն և ճրջութիւն, պիտի ամեւեին յաղթող հանդիսանան արձակ գրուածների մէջ, բայց բանաստեղծութիւնը պիտի պայմանական դառնայ: Բանաստեղծներից պիտի պահանջուի պարզ և ընտիր լեզուախօսութիւն: Արքայական պալատը, որ դատաւոր է նոցա վերայ, համարելով իւր անձը ամենակատար օրինակ մեծութեան և վայելչութեան, ախտաբորբոք կրակը Ողբերգութեան մէջ և հոգեզմայլութիւնը Տաղերգութեան մէջ պիտի ստորադրուին այն կանոնի ներքոյ, որ դնումէ ընտիր հասարակութիւնը (la bonne société): Այս ընդհանուր ծանօթութիւնքը տուած, գանք Ժէ դարու հեղինակների գրուածքը քննելու, ընտրելով միայն ամենազլաւորքը:

Պրամատիկական բանաստեղծութիւնը այս դարու սկզբում գտաւ վերջապէս իւր ճշմարիտ նահապետը Պետրոս Կորնէյլ (Pierre Corneille), բուան քաղաքի երիտասարդ փաստաբանը առաջին անգամ երևումէ ֆարիզում 1629 թուականին Մեւլտ ասած կատակերգութեամբ, որին շուտով յաջորդումեն ուրիշ նոյն տեսակ գրուածներ—Կլիսանդր, Այրի կինը, Արքայական ճեմելիքը և այլն: Ողբերգութեան մէջ նորա առաջին փորձը եղաւ Մեդէա, Սենեքայի նմանողութիւն, որ թէև թիւր

ըմբռնուած և վատ գրած լինելով, սակայն ցուցանումէ քանի մի հատուածը այնպիսի զօրաւոր մտքերով և այնպիսի գերապանծ ոճով, որ անծանօթ էին Կորնելից յառաջ: Սեքս (le Cid), մի նիւթ, զը Կաստրօ սպանիական բանաստեղծից փոխ առած, Կորնելի գրչի և վերամշակութեան ներքոյ ընկնելով, ստացաւ նոր ձև և դարձաւ մի ճշմարիտ արարչութիւն: Այս գործի յանդիմանութիւնը թատրոնական բեմի վերայ ողջունուեցաւ հոգեզմայլութեան և զարմացման աղաղակով, թէ ահա գտած է Ողբերգութիւնը. Տեսէք: Բիշըլեօն, որ նոյնպէս ողբերգական գրուածների մէջ փորձած էր իւր կարողութիւնը, խռովեցաւ տեսանելով Կորնելի փառաւոր յաղթանակը, և բանաստեղծի թշնամիների պարագլուխ դարձաւ: «Սիդ» գործից յետոյ երեւեցան «Հորատեանք» (les Horaces): Հորատեանք դատապարտուեցան Տասնապետներից և արձակուեցան ժողովրդից: Այս խօսքերով պատասխանեց Կորնել Սիդի վերջ գրած կրիտիկաներին և այն սպառնալից դատաւորներին որ պիտի հանդէս մտանէին նորա «Հորատեանք» գրուածը դատապարտելու համար: Այս ողբերգութիւնը Կորնելի հանձարի առաւել զօրաւոր, առաւել ինքնաստեղծ արգասիքն է: «Յիննա և Պօլիէյկտէս» յաջորդումեն Հորատեանք: Հորատեանք կացուցանումեն մեր աչքի առաջ և այն պարզամիտ և խիստ առաքինութիւնքը, որ պիտոյ է յառաջացնէր հասարակապետական ժամանակների ազատութիւնը: Սորա հակառակ, Յիննան ցուցանումէ մեզ այն տակաւին ազնիւ, բայց չափազանց զգացմունքը, որ հռոմէական ազատութեանց յետոյ կենդանի էին Ֆնացած այն ցաւի մէջ, որ ազդումէր այդ ազատութեան կորուստը: Յիննան համարվումէ Կորնելի ճարտարապետական գործը: Արդարեւ, Ոգոստոսի ընդդէմ կազմուած դաւաճանութեան պատկերացոյցը, այն մեծ տեսաբանը, ուր կայսրը խորհրդածուումէ, արդեօք պիտոյ էր հրաժարուիլ կայսերութենից, թէ պահպանել նորան, և ի վերջոյ Ոգոստոսի քաջազնական ներողամտութիւնը առ դաւաճանքը, գերազանց է. միայն թէ այս գերապանծ գեղեցկութիւնքը վերացնէին այն հակառակութիւնը, որ է, քանի մի, բեմի վերայ երևեցող անձնաւորութիւնների անզուգուութիւնը այն կարեւոր խնդրի հետ, որ յանկարծ փոխվումէ դաւաճանողներից դէպ ի կայսրը: Պօլիէյկտէսի մէջ (Polyeucte, որ Յունաց կեանքից է առած) Կորնել աւելի մօտենումէ կատարելութեան գաղափարին. այս տեղ բանաստեղծի հանձարը հաւասար զօրութեամբ ցուցանումէ ամենամեծ ճարտարութիւն և բնականութիւն: Այս ողբերգութեան գեղեցկութիւնը միմեանց ընդդիմադրած բնաւորութիւնների հարմօնիկական ներհակութեան մէջ է. խօսակցութեան ձևը զարմանալի ճշգրտութեան և ազդուութեան է հասուցած, ողբերգութեան բոլոր մասունքը մեծ ճարտարութեամբ կապած իրեարու հետ: Յիննայից և Պօլիէյկտէսից յետոյ կարող չէր բանաստեղծը ևս առաւել բարձրանալ. նա կարող էր միայն բազմօրինակել և բազմապատկել իւր արգասիքը: «Պոլիէյկտէսի հաղթ» սկսումեն շարք սղեբօզութիւնների, որոց մէջ Կորնելի հանձարը զգալի կերպով տկարանումէ, որպէս զի

նա. գղուումէ թէատրոնից. և թէպէտ քարանայ գրիչ ձեռք է առնում Աֆելլուո, Ուն, Ատիլո և ուրիշ ողբերգութիւնք գրելու, բայց սղքա բոլորովին անարժան են կորննելի անուանը:

Կորնելլի, իբրև ողբերգական բանաստեղծի, խորհուրդն է մարդկային հոգին դէպի վեր բարձրացնել, և այս նպատակիս հասանելու համար, նա փորձ է փորձած նկարագրել քաջազնական հոգին իւր բոլոր տեսակներով: Արդարև, նա չէ ունեցած այն պատուասիրութիւնը յանդիման կացուցանելու բոլոր մարդկութիւնը իւր բովանդակութեամբ, այլ մանաւանդ թէ ցուցանելու մարդկային հոգու ազնիւ կողմը: Նա հանդիսացուցել է ակտերը ճակատ առ ճակատ պատերազմելով պարտականութեան հետ, և կամենալով բարոյախիանութեան աստիճանը բարձրացնել և մեր թուլութիւնքը և տկարութիւնքը ներհակ յատկութիւնների օրինակով յաղթահարել, նա ցուցել է պարտականութիւնը յաղթող ընդդէմ ակտին: Կրիտիկան յանգիմանա՞ծ է Կորնելլը այն մասամբ, թէ նա ողբերգութեանը չափից դուրս յաճախ տուած է իբրև շարժառիթ զարմացքը, մի զգացողութիւն, որ հեշտ ձանձրանումէ և ասուչումէ: Այս մեղադրութիւնը լինելով մասամբ միայն հիմնաւոր, կը լինէր ամենեւին արգարացի, եթէ այս մեծ բանաստեղծը զարմացքի հետ խառնած չլինէր ցաւակցութիւն և զարհուրանք: Կորնելլի ոճը հռետորական է աւելի, քան թէ բանաստեղծական, ազդու քան ներգաշնակ, հաստատուն քան բազմօրինակ: Նա ունի կրակ աւելի, քան թէ քաղցրութիւն, շարժողութիւնք քան թէ պատկերք. նորա խօսքերը շատ անգամ չունին ճշդութիւն. չկայ մի ողիշ համեմատութիւն նորա ձայների երևութի և մտքերի խորութեան մէջ:

Կորնելլը իւր ողբերգութեան հիմը դրած էր Զարմացքի զգացողութեան վերայ. մի այլ բանաստեղծ ողբերգութեան հիմը դրեց Արդի վերայ. սա էր Յովհ. Ռասին (Jean Racine 1639 1699): Սկզբումը Ռասին Կորնելլի հետևողն էր. նորա «Թեբալէ» (la Thebaïde) և Աղեքսանդրը ցուցանումեն թէ ինչ զօրաւոր տպաւորութիւնք գործած էին նորա մանկական սրտի վերայ մեծամեծ օրինակներ—Կորնելլի ողբերգութիւնները: Վերջումը Անդրոմաքէի մէջ գտանումէ Ռասին այն նոր ճանապարհը, որի վերայ պիտի տարածէր այնքան լոյս: Ռասինի ողբերգութիւնքը կարելի է բաժանել երեք կարգ. առաջինը պարունակումէ իւր մէջ Եւրիպիդէսից փոխ առած նիւթեր. բայց Ռասինը ստրկաբար չէ հետևում յոյն բանաստեղծին, նա կերպարանափոխ է առնում բոլոր փոխ առած նիւթերը և գրոշմումէ նոցա վերայ նոր ժամանակի և քրիստոնէական կրօնի կնիքը: Նա բնդունումէ նիւթը, գործողութեան կենտրոնը փոխադրումէ մի այլ տեղ: Ռասինի «Անդրոմաքէն» չէ մի հասարակ ըստրուկ աղախին, որ հետ գհետ է ստիպուած էր լինել իւր բոլոր տէրանց սիրոյ նիւթ. ոչ, նա է մեծ Հեկտորի ազնիւ և հաւատարիմ ամուսինը, Աստիանաքսի գորովագութ մայրը: Անդրոմաքէն լինելով պերճ և վաճմ, առանց դուրս գալու մարդկային սահմանից, քաջազնական կին առանց ուրանալու իւր կանայի ընտելութիւնը, — Անդրո-

մաքէն մի զմայլեցուցիչ պատկեր է: Իփիգենիան (Iphigénie) մի արքայական կոյս է, հպարտ և անձնուրաց նոյն իսկ Թշուառութեան մէջ: Մի և նոյն կանոնքը առաջնորդում են Ռասինին իւր պատմական ողբերգութիւնների մէջ (Բայազիդ, Միհրիդատ), որ պատկանում են նորա գրութեան երկրորդ կարգին: Պատմութիւնը նորա համար մի զգեստ է, որով նա զգեստաւորում է իւր բանաստեղծական գաղափարները: Երրորդ կարգի ողբերգութիւնների նիւթքը քաղում է Ռասին սուրբ գրքից (Եսթեր, Գեթուիա): Ռասինի ամենակատարեալ գրութեան ողբերգական բանաստեղծութեան մէջ է Փեդրա (Phèdre), որոյ մէջ մարդկային ախտերը վերլուծած են խորին հասկացողութեամբ և գործողապէս հանդիսացուցած են ճարտարապետական կերպով: Աւելորդ է խօսիլ մաքուր և դաշնակաւոր Ֆրանսիականութեան վերայ (մանաւանդ «Եսթերի» մէջ իւր գերհամբարձ գաղափարներով և ամենապարկեշտ զգացողութեամբ) որ Ֆրանսիական գրականութեան մէջ համարվում է օրինակ կատարելութեան:

Լուդովիկեան դարու մատենագիրներից ոչ մինը ազգային մոլար կանխադատութիւններից այնպէս ազատ չէ գտնուած, միանգամայն և իւր ազգի հոգուն այնպէս չէ յարմարուած, որպէս Յովհ. Մկրտիչ Պոկլէն (F. B. Poquelin 1620—1573), որ գրականութեան մէջ ծանօթ է Մօլլիէ անունով: Այս առաջին կատակերգական բանաստեղծը Ֆրանսիայի, 15 տարու հասակից մեծ սէր ցոյց էր տուած դէպ ի թէստորոնք. թէպէտ նորա ծնողքը կամեցած էին հեռացնել նորան թէատրոնական ասպարէզից զինի ցոյց տալու նորան այդ ասպարէզը, սակայն նորա սէրը քանի զընաց, աճեց և զօրացաւ: Քանիև միամեայ հասակում էր նա, երբ փարիզի մէջ կատակերգական խաղարկունների խումբ կազմուելով և նա սոցա պարագլուխ դարձած, 12 տարի անդադար ճանապարհորդեցաւ Ֆրանսիայի մէջ, ցուցանելով իւր ճանապարհի վերայ զանազան թեթեւ կոմիդիաներ, միանգամայն և թատրոնական խաղարկուի պաշտօն լցուցանելով: Բայց Մօլլիէին պէտք էր վերադառնալ փարիզ, որ կարողանար զարգացնել իւր քանքարը: Լուդովիկոս ԺԴ-ի հրամանները կոչեցին նորան դէպի մայրաքաղաքը 1658 թուականին: «Les précieuses ridicules» առաջին գործըն էր, որով Մօլլիէր հռչակուեցաւ իբրև կատակերգական բանաստեղծ: Այս գրութեամբ մէջ Մօլլիէր ծաղր է առնում Բանբոյլէի ապականեալ ճաշակը (1659): Երկու տարի յետոյ Մօլլիէր գրեց «Ամուսնաւոր արանց դպրոցը» և «Կին մարդերի դպրոցը» (l'Ecole des Maris, l'Ecole des Femmes): Այս երկու մատենագրութիւնքը են մի կծու երգիծաբանութիւն այն հասարակուած հայեացքի վերայ, որ այն ժամանակին ունէին կանանց ստորին արժանաւորութեան և խոնարհութեան մասին: «Քաղաքացի ազնուականը» (le Bourgeois gentilhomme) հարուած է տալիս ազնուապետութեանը: «Ագահի մէջ» (l'Avare) տեսանում ենք մի ճարտարապետական գործ զընենողական հանճարի: Հարպագօնի անձնաւորութիւնը կը մնայ մի մշտնջենաւոր տիպ ագահութեան և մի զարհուրելի օրինակ այն արատների, որ յառաջացնում է ագահ

Հուժիւնը: «Մարդատեսացի» մէջ (le Misanthrope) Մօլիերի խորհուրդն է ցոյց տալ, թէ ինչ պակասութիւնների պիտի մեղ ներող լինել, եթէ կամէինք մարդերի հետ ապրիլ: «Տարտիւֆ» (Tartare) ասած գրուածի մէջ Մօլիերը խորտակելով բացել է սուս երկիւղածութեան դուռները. նա որսած է կեղծաւորը մինչև նորա սուրբ ճանապարհների վերայ, մերկացուցել է նորան նոյն իսկ սեղանների ոտքում, որ պղծումէր նա իւր արատներով, և այն բազմութեան առաջ, որ խաբումէր նա ծամածռելով երեսը: Մօլիեր թէատրոնական բեմը զարդարելով մի անմահ գործով, կտակած է բոլոր դարերին ամենանշանակ, ամենահարկու խաբեբայութեան ճիշդ նկարագիրը: Այս Տարտիւֆը, կոմիկական բեմի ճարտարապետական գործը, է մի շնորհ, որ Մօլիերի ականաւոր հանձարը պարզեւած է մարդկութեանը: Վերջապէս «Երեւակայական հիւանդը» (le Malade imaginaire), Մօլիերի վերջին յաղթանակը, միանգամայն և գերեզմանը: Թողումնք այս տեղ յիշել բանաստեղծի միւս բազմաթիւ գրուածները, որոց մէջ Մօլիեր յարձակվումէ իւր ժամանակի հասարակութեան պակասութիւնների վերայ: Մարդ պէտք է այդ գրուածները ընթերցասիրէ: որ կարողանայ արժանապէս գին հատանել երեւելի բանաստեղծի արդիւնաւորութեանը: Նորա կատակերգութիւնների հանդիսացոյց անձինքը միշտ իւրեանց տեղումն են և իւրեանց բնաւորութեանը միշտ հաւատարիմ: Իսկ լեզուն, չքնաղ ու աննման լեզուն կը մնայ միշտ օրինակ կատակերգական գրուածների:

Մօլիերի դպրոցի բազմաթիւ աշակերտների մէջ, յիշատակութեան արժանի է Ժան Ֆրանսուա րենար (Regnard): Ֆրանսիական թէատրոնի բեմը չունի աւելի զուարճացուցիչ կոմիդիայք, քան թէ le Joueur անունով գործը, ուր հեղինակը նկարագրումէ ինքը իւր անձը. այլև le Légataire et les Ménechmes (կառնադաստիկա և նմանաբար) կոչուած գործերը: Արդարև րենարը զուարճացնումէ լսողը, բայց ուսուցանումէ ոչինչ և քաջ ի բաց հեռի է ուղղելուց որոյ և իցէ բարք:

Քնարերգական և վիպասանական բանաստեղծութեան մէջ չէ երևում նոյն առատութիւնը. թէպէտ Ժէ դարու առաջին կիսում քանի մի բանաստեղծներ, որպէս Իական, Մէնար, Սարազէն, Շարլէն, Սիլվերի և Սկարրոն, Մալհերբի սկսածը յառաջ տարան, բայց բանաստեղծական և տաղաչափական արուեստը հաստատուն կանոնների ներքոյ ստորադրողը եղաւ Բուալո (Nicolas Boileau Despreaux 1636—1711), որ իւր ժամանակակիցը անուանեցին «Ֆրանսիական Պարնասի օրէնսդիր»: Իւր վիճակը մի քանի անգամ փոխելուց յետոյ, Բուալոն հասկացաւ վերջապէս թէ իւր կոչումը բանաստեղծութիւնն էր, մանաւանդ գորա երգիծաբանական տեսակը: 1660 ին նա հրատարակեց իւր առաջին երգիծաբանական գրուածը, իսկ յետոյ ութ միւս այդպիսի գրուածք, որ նորա «Epitres, l' Art poétique, Lutrin» անուն գործերի հետ անմահացնումեն նորա յիշատակը: Իւր Սատիրների մէջ Բուալոն հրատարակումէ պատերազմ բոլոր անպիտան մատենագիրներին և ծաղրալի է կացուցանում այն սպա-

մաքէն մի զմայլեցուցիչ պատկեր է: Իփիգենիան (Iphigénie) մի արքայական կոյս է, հպարտ և անձնուրաց նոյն իսկ թշուառութեան մէջ: Մի և նոյն կանոնքը առաջնորդում են Ռասինին իւր պատմական ողբերգութիւնների մէջ (Բայազետ, Միհրիդատ), որ պատկանում են նորա գրուածների երկրորդ կարգին: Պատմութիւնը նորա համար մի զգեստ է, որով նա զգեստաւորում է իւր բանաստեղծական գաղափարները: Երրորդ կարգի ողբերգութիւնների նիւթքը քաղում է Ռասին սուրբ գրքից (Եսթեր, Գոթոլիա): Ռասինի ամենակատարեալ գրուած ողբերգական բանաստեղծութեան մէջ, է փեդրա (Phèdre), որոյ մէջ մարդկային ախտերը վերլուծած են խորին հասկացողութեամբ և գործողապէս հանդիսացուցած են ճարտարապետական կերպով: Աւելորդ է խօսիլ մաքուր և դաշնակաւոր Ֆրանսիականութեան վերայ (մանաւանդ «Եսթերի» մէջ իւր գերհամբարձ գաղափարներով և ամենապարկեշտ զգացողութեամբ) որ Ֆրանսիական գրականութեան մէջ համարվում է օրինակ կատարելութեան:

Լուդովիկեան դարու մատենագիրներից ոչ մինքն ազգային մոլոր կանխադատութիւններից այնպէս ազատ չէ գտնուած, միանգամայն և իւր ազգի հոգուն այնպէս չէ յարմարուած, որպէս Յովհ. Մկրտիչ Պոկլէն (F. B. Poquelin 1620—1573), որ գրականութեան մէջ ծանօթ է Մօլիեր անունով: Այս առաջին կատակերգական բանաստեղծը Ֆրանսիայի, 15 տարու հասակից մեծ սէր ցոյց էր տուած դէպ ի թէաւորոնը. թէպէտ նորա ծնողքը կամեցած էին հեռացնել նորան թէատրոնական ասպարէզից զկնի ցոյց տալու նորան այդ ասպարէզը, սակայն նորա սէրը քանի զընաց, աճեց և զօրացաւ: Քսանեմիամեայ հասակում էր նա, երբ փարիզի մէջ կատակերգական խաղարկուների խումբ կազմուելով և նա սոցա պարագլուխ դարձած, 12 տարի անդադար ճանապարհորդեցաւ Ֆրանսիայի մէջ, ցուցանելով իւր ճանապարհի վերայ զանազան թեթեւ կոմիդիաներ, միանգամայն և թատրոնական խաղարկուի պաշտօն լըուցանելով: Բայց Մօլիերին պէտք էր վերադառնալ փարիզ, որ կարողանար զարգացնել իւր քանքարը: Լուդովիկոս ԺԴ-ի հրամանները կոչեցին նորան դէպի մայրաքաղաքը 1658 թուականին: «Les précieuses ridicules» առաջին գործըն էր, որով Մօլիեր հռչակուեցաւ իրրեւ կատակերգական բանաստեղծ: Այս գրուածի մէջ Մօլիեր ծաղր է առնում Բանրոյէի ապականեալ ճաշակը (1659): Երկու տարի յետոյ Մօլիեր գրեց «Ամուսնաւոր արանց դպրոցը» և «Կին մարդերի դպրոցը» (l'Ecole des Maris, l'Ecole des Femmes): Այս երկու մատենագրութիւնքը են մի կծու երգիծարանութիւն այն հասարակուած հայեացքի վերայ, որ այն ժամանակին ունէին կանանց ստորին արժանաւորութեան և խոնարհութեան մասին: «Քաղաքացի ազնուականը» (le Bourgeois gentilhomme) հարուած է տալիս ազնուապետութեանը: «Ագահի մէջ» (l'Avare) տեսնում ենք մի ճարտարապետական գործ զըննողական հանձարի: Հարպագօնի անձնաւորութիւնը կը մնայ մի մշտնջենաւոր տիպ ագահութեան և մի զարհուրելի օրինակ այն արատների, որ յառաջացնում է ազա-

Հոլթիւնը: «Մարդատեացի» մէջ (le Misanthrope) Մօլիերի խորհուրդն է ցոյց տալ, թէ ինչ պակասութիւնների պիտի մեղ ներող լինել, եթէ կամէինք մարդերի հետ ապրիլ: «Տարտիւֆ» (Tartafe) ասած գրուածի մէջ Մօլիերը խորտակելով բացել է սուտ երկիւղածութեան դուռները. նա որսած է կեղծաւորը մինչև նորա սուրբ ճանապարհների վերայ, մերկացուցել է նորան նոյն իսկ սեղանների ոտքում, որ պղծումէր նա իւր արատներով, և այն բազմութեան առաջ, որ խաբումէր նա ծամածռելով երեսը: Մօլիեր թէատրոնական բեմը զարդարելով մի անմահ գործով, կտակած է բոլոր դարերին ամենանգութ, ամենահարկու խաբեբայութեան ճիշդ նկարագիրը: Այս Տարտիւֆը, կոմիկական բեմի ճարտարապետական գործը, է մի շնորհ, որ Մօլիերի ականաւոր հանձարը պարզեւած է մարդկութեանը: Վերջապէս «Երեւակայական հիւանդը» (le Malade imaginaire), Մօլիերի վերջին յաղթանակը, միանգամայն և գերեզմանը: Թողումնք այս տեղ յիշել բանաստեղծի միւս բազմութիւ գրուածները, որոց մէջ Մօլիեր յարձակվում է իւր ժամանակի հասարակութեան պակասութիւնների վերայ: Մարդ պէտք է այդ գրուածները ընթերցասիրէ, որ կարողանայ արժանապէս գին հատանել երեւելի բանաստեղծի արդիւնաւորութեանը: Նորա կատակերգութիւնների հանդիսացոյց անձինքը միշտ իւրեանց տեղումն և իւրեանց բնաւորութեանը միշտ հաւատարիմ: Իսկ լեզուն, չքնաղ ու անման լեզուն կը մնայ միշտ օրինակ կատակերգական գրուածների:

Մօլիերի դպրոցի բազմութիւ աշակերտների մէջ, յիշատակութեան արժանի է Ժան Ֆրանսուա րենար (Regnard): Ֆրանսիական թէատրոնի բեմը չունի աւելի զուարճացուցիչ կոմիդիայք, քան թէ le Joueur անունով գործը, ուր հեղինակը նկարագրում է ինքը իւր անձը. այլև le Légataire et les Ménechmes (Կտակաւոր և Կոնտրադիկցիոն) կոչուած գործերը: Արդարև րենարը զուարճացնում է լողքը, բայց ուսուցանում է ոչինչ և քաջ ի բաց հեռի է ուղղելուց որոյ և իցէ բարք:

Քնարերգական և վիպասանական բանաստեղծութեան մէջ չէ երևում նոյն առատութիւնը. թէպէտ Ժէ դարու առաջին կիսում քանի մի բանաստեղծներ, որպէս Իական, Մէնար, Սարազէն, Շարլէն, Սկիւդերի և Սկարրոն, Մալհերբի սկսածը յառաջ տարան, բայց բանաստեղծական և տաղաչափական արուեստը հաստատուն կանոնների ներքոյ ստորադրողը եղաւ Բուալօ (Nicolas Boileau Despréaux 1636—1711), որ իւր ժամանակակիցը անուանեցին «Ֆրանսիական Պարնասի օրէնսդիր»: Իւր վիճակը մի քանի անգամ փոխելուց յետոյ, Բուալօն հասկացաւ վերջապէս թէ իւր կոչումը բանաստեղծութիւնն էր, մանաւանդ դորա երգիծաբանական տեսակը: 1660 ին նա հրատարակեց իւր առաջին երգիծաբանական գրուածը, իսկ յետոյ ութ միւս այդպիսի գրուածք, որ նորա «Epîtres, l' Art poétique, Lutrin» անուն գործերի հետ անմահացնում են նորա յիշատակը: Իւր Սատիրների մէջ Բուալօն հրատարակում է պատերազմ բոլոր անպիտան մատենագիրներին և ծաղրալի է կացուցանում այն սպա-

նիական փքոցուռոյց ոճը, այն խտալական սրամիտ խաղարկութիւնը բառերի հետ, այն սուր մեղմասիրտ շաղակրատանքը փողոցների, այն կատակասիրութիւնը և չափսզանց համարձակութիւնը, որ տակաւին թաղաւորումէին գրականութեան մէջ: «Բանաստեղծութեան արուեստը» պարունակումէ իւր մէջ՝ մատենագրութեան կանոնները: Թէպէտ Բուալօն այս քերթուածի մէջ երևումէ ոչ միշտ խորամիտ քննիչ, այլև ոչ միշտ ուղիղ հասկանումէ բանաստեղծութեան ներքին էութիւնը, սակայն միշտ կը ֆեան զարմանալու արժանի նորա վեճի իմացականութիւնը, նորա նուրբ ճաշակը, նորա խօսքի մաքրութիւնը և ընտիր ճոխութիւնը, այլև ինչ ինչ տողեր այնպիսի ընդհանրութեամբ ճշմարիտ, որ առակք են դարձած «Ludion» (գրակալ) մի ծիծաղաշարժ վէպէ, որոյ մէջ Բուալօն երգումէ «Սենտ Շառլը» ասած կեղեցու՝ բացուած վէճը այն չնչին խնդրի վերայ, արդեօք գրակալը այս տեղ պիտի դուռի, թէ մի այլ տեղ: Այդ գրուածը, որ մի հրգիծաբանութիւն է այն ժամանակի հագեւոր դասու վարք ու բարքի վերայ, առանց մօտենալու կրօնական նիւթերի, նշանաւոր է այն խորհրդով, որ նորա մէջ երևումէ առաւել աշխոյժ կոմիկական հանձարի և բանաստեղծական գիւտ: Այս բանաստեղծութիւնը ունեւով՝ այնքան զարմանալի մասնաւոր գեղեցկութիւնք, սառն է, որովհետեւ չկայ համեմատութիւն նիւթի աղքատութեան և արուեստի ճոխութեան մէջ:

Լուդովիկեան դարումը ծաղկեցաւ նոյնպէս Ֆրանսիայի առաջին առակախօսը (La Fontaine 1621—1695) բարձրացնելով այդ խրատաբանական տեսակը բանաստեղծութեան դէպի այնպիսի աստիճան կատարելութեան, որ գուշակած ևս չէին անգամ: Ամենամեծ հնարագիտութիւնը նորա աչքում, որպէս և բոլոր ճարտարապետների, այն էր, որ ծածկէ այդ հնարագիտութեան հետքը. այն արժանաւորութեանը, որ է հաւանութիւն գտանել, նա կցորդեց էաբար և այն արժանաւորութիւնը, որ է երևիլ, թէ նա մոտծում էր այդ բանի վերայ: Այս տեղից յառաջացաւ այս անմանելի (inimitable) մատենագիր ինքնաստեղծութիւնը և քաղցրութիւնը. ինչ որ լրացնումէ թէ մինը և թէ միւսը, է այն, որ ճշմարիտ հոգեզգեստութեան ներքոյ, որ առաջնորդումէ նորան, մեք նկատումք միշտ մարդու սիրտը: Լա Ֆօնտէնի առակները են մի գիրք բովանդակ կեանքի համար. նորա զուարճացնումն մանուկները, ուսուցանումն երիտասարդները, միտթարութեն ծերութիւնը:

Թէպէտ և ժէ դարը ընդհանրապէս ձեռնտու չէր մաքի աղատութեանը, սակայն աղատութիւնը երևեցաւ աստուածաբանութեան մէջ ձանդունխտների շնորհով և փիլսոփայութեան մէջ Դեկարտի գրուածներով: Բենէ Դեկարտ (René Descartes 1596—1650), Ֆրանսիական փիլոսոփայութեան հայրը, իւր սկզբնական կրթութիւնը ստացաւ Յիսուսեանց դպրոցում, մանուկ հասակից մեծ աջակութիւն ցոյց տուեց մատենատիրական գիտութիւնների մէջ և շուտով խելամուտ եղաւ դատարկութեանը այն բանի, որին այն ժամանակ ասումէին փիլսոփայութիւն: Երկար միջոց ճանապարհ

Հորդելուց յետոյ, իւր բնակութիւնը հաստատեց Դեկարտ Հոլլանդիայում, ուր և կանոնադրեց իւր համար մի առանձին, փիլիսոփայական կեցութեան կարգ, սակաւ ուտելով և խմելով, և, որքան կարելի է, հոգին ազատ կացուցանելով մարմնից, որպէս զի կարողանայ ճշնել երեւակայութիւնը և ախտերը և ապրիլ միայն իմացականութեամբ: Շատ պարզ է այն ոճը, որով Դեկարտը կամի հաստատել Աստուծոյ և արտաքին աշխարհի գոյութիւնը: Պէտք մտածուեմք. մտածողութիւնը չէ սեփականութիւն չգոյութեան. այս մի բանը, որ մտածումէ, էակ է, և այդ էակը ես եմ. ուրեմն ես գոյութիւն ունիմ, և այս տեղ մի մարդ բոլոր մարդկութեան փոխանակ է: Բայց այն գաղափարների մէջ, որ պարունակումէ այս իմացականութիւնս, կայ մի այնպիսի, որ փակումէ իւր մէջ նոյն իսկ գոյութիւնը այն առարկայի, որ նա պատկերացնումէ մտքով. այդ է գաղափարը հարկաւոր և անսահման էակի — գաղափարը Աստուծոյ: Եթէ հարկաւոր էակը մտքով ըմբռնելի է, ուրեմն նա ունի գոյութիւն: Եւ արդ փորձը ուսուցանումէ մեզ, թէ մտածութեան ցուցակի մէջ գտանվումէ անհնարաւորութիւն ըմբռնելու անգոյը, ուրեմն ըմբռնողութիւն հարկաւոր էակի, որ հարկաւոր է ամենայն տեղ, վասն զի, եթէ դուք սահմանափակումէք գոյութիւնը, այնուհետեւ դուք ուր և իցէ դնումէք անկարելի չգոյութիւնը. որ հարկաւոր է ամենայն ժամանակ. պատճառ, եթէ դուք թոյլ էք տալիս տեղողութեան մէջ որ և իցէ ընդհատութիւն, այդ է դարձեալ չգոյութիւն: Ուրեմն կայ և է հարկաւոր ու անսահման էակը. անսահմանը, որ պարունակումէ իւր մէջ կատարելութիւնը, հարկաւոր էակը ճշմարիտ է. ուրեմն նա չէ խաբած մարդս մտացածին երեւութով. և որովհետեւ մարդս անյաղթելի կերպով հաւատումէ արտաքին երեւոյթների իրականութեանը, ուրեմն բնութիւնը կայ, և մեք գտած եմք ի միասին ամենայն բան, Աստուածը, մարդս և տիեզերքը: Այս օրինակ, խիղճը տալիս է մարդկային մտածութիւն, մտածութիւնը — Աստուած. Աստուծոյ գաղափարից հետեւումէ նորա գոյութիւնը. Աստուծոյ գոյութեանից նիւթի իրականութիւնը: Այսպէս է Դեկարտի մտածութեան ընթացքը: Նորա ճառը Պարագս քննութեան Եղանակի և «Խորհրդածութիւնքը» (Discours de la Méthode et les Méditations) պարունակումեն նորա վարդապետութեան ընդհանուր կանոնքը և ցոյց են տալիս թէ ինչպէս է եղած Դեկարտի զննող հոգու գնացքը և որպիսի են այն արմատական ճշմարտութիւնքը, որոց ակնյայտնի հաւատութիւնը ճանաչած է նա: Սոցանից առաջինը համարվումէ նոր ժամանակների Ֆրանսիական արձակ խօսքի առաջին ընտիր գրուածը: Այս չէ Մօնտէյնի առանձնական լեզուն, մի խառնուրդ Ֆրանսիականի, լատինականի և գասկոնականի, այլ հասարակաց լեզու, որոյ վերայ դրոշմած է մի հատ մարդու հանձարի կնիք:

Դեկարտին ժամանակակից էր մի այլ երեւելի մտածող Ֆրանսիացի Քլէզ Պասքալ (Blaise Pascal): Սա արդէն իւր մանկութեան օրերում զարհուրեցնումէր

Հայրը իւր հանձարի մեծութեամբ և զօրութեամբ: 12 տարու հասակում, միայնակ և առանց զրքի առաջնորդութեան ստեղծուէր նա իւր ազատ ժամերում երկրաչափութեան հիմունքը. իսկ տասնևվեց տարու հասակում շարադրեց նա իւր ճառը կոնոսաձև մարմինների վերայ (Coniques): Աւելի չափահաս տարիների պտուղ են նորա հռչակաւոր գաւառական նամականիքը (Lettres Provençiales): Առաջին երեք նամակների մէջ խօսուած նա «Շնորհաց» վերայ, խնդիր, որ այն ժամանակի Սօրբոնեան աստուածաբանների մէջ մեծամեծ վէճերի առիթ տուեց: Չորրորդ նամակից սկսած, նա փոխադրումէ պատերազմը դէպի մի այլ տեղ. նա յարձակվումէ յիսուսեան կրօնաւորների բարոյութեան վերայ: Այս նամակների մէջ Պասքալ հետ զհետէ հեգնախօս և սաստկախօս, անցանումէ ճարտարախօսութեան բոլոր աստիճանները: Մօլիերի ամենալաւ կատակերգութիւնքը— ասումէ Վօլտեր— չեն ցուցանում աւելի համեմէ աղ, քան թէ Պասքալի առաջին նամակները: Այնու ամենայնիւ այս ընտիր գործը, որ սահմանադրեց Ֆրանսիական լեզուն, որ և քնացելէ մի աննմանելի օրինակ, չէր Պասքալի նախապատիւ սիրով վաստակած վաստակը: Նա լութեամբ պատրաստուէր նիւթեր մի մեծ աշխատութեան, որ կանխահաս մահը չթողեց նորան աւարտել. բայց դորա ցիր ու ցան հատակոտորքը, որ հրատարակուեցան մակագրութեամբս «Մտածութիւնք» (Pensées) բաւական են զարմացման նիւթ տալու մատենագրի հանձարի վերայ: Պասքալ կամէր դեկարտից աւելի յառաջ գնալ, և ընտրող ու տարակուսասէր ընթերցողը ըմբռնելով, իբրեւ հնազանդ և հաւատացող մարդ, ածել դէպի կրօնի ոտքը: Նորա աչքում չկայ ոչ բանականութիւն, ոչ արդարութիւն, ոչ ճշմարտութիւն, ոչ օրէնք բնականք. բնութիւնը, սկզբնական պատուիրանազանցութենից յետոյ, մինչև ի խորքը ապականուած է. Շընորհը է միակ աղբիւրը, Հաւատը— միակ ապաստանարանը մեր բանականութեան, որ փորձով վերահասու է իւր տկարութեանը: Այդ «մտածութիւնների» մէջ Պասքալ ցուցանումէ իւր հոգու մեծութիւնը իբրեւ մարդ և իբրեւ մատենագիր: Ոճն ևս հոգու պէս աննման գեղեցկութիւնք ունի:

Որչափ դատաստանական ճարտարախօսութիւնը ժէ դարում ազդատ էր, նոյնչափ ևս հոգեւորը ճոխ ու նշանաւոր էր, որովհետև վայելումէր ազատութիւն: Քաղաքացու ձայնը խեղդած էր, իսկ քահանան, մանաւանդ կաթոլիկեան եկեղեցու քահանան, կարող էր ամենայն բան ասել: Ոչ մի ազգ այնքան եռանդով աշխատած չէ կատարելագործել այն ճառախօսութեան տեսակը, որին ասումեն Քարող, որքան Ֆրանսիացիք: Ժէ դարու Ֆրանսիայի քարոզիչքը Մասկարօն, Բօսիւէ, Ֆենրլօն, Ֆրէշէիէ միշտ օրինակ կը քնան հոգեւոր ճարտարախօսութեան:

Բոսիւէ (Jacques Bénigne de Bossuet 1627—1704) ծնած է դիժոն քաղաքում. նա ուսանումէր յիսուսեան կրօնաւորների դպրոցում. բայց փոխադրուելով դէպի Փարիզ, սկսաւ այս տեղ պարապիլ յունական լեզուին և փիլիսոփայութեան, ա-

ռանց աչքից հեռացնելու եկեղեցական Հարց գրուածքը և Սուրբ գիրքը, որ այնքան արգասաւոր պիտի կացուցանէին նորա հանձարը: Տասնևվեցամայ էր Բօսիւէ, երբ նա պաշտպանեց իւր առաջին վիճարանական գրուածք. սորա համբաւը տարածուելով, Բօսիւէի առաջև բացուեցան Բամբոյլէի պալատի դուռները: Նորա քարոզութիւնը փարիզեան ամբիոնից 1659—1669, այնքան փառաւորեցին նորա անուներ, մինչև Թագաւորը 1671 թուակ. յանձնեց նորան իւր աթոռի ժառանգի դաստիարակութիւնը: Բօսիւէ, իւր աշակերտի հետ ուսումնասիրելով պատմութիւնը, գրեց իւր հռչակաւոր դժուար Տիեզերական պոպուլեան վերայ (Discours sur l'histoire universelle): Սորանից յառաջ գրած էր իւր դոգմաբանական հիմնարկ (Exposition de la foi catholique) և դամբանական ճառեր Աւստրիական Աննայի և Անգլիայի Թագուհու վերայ: Արքայական ժառանգի դաստիարակութիւնը աւարտելուց յետոյ կարգուեցաւ Բօսիւէ Մօ քաղաքի վիճակաւոր եպիսկոպոս: Այդ պաշտօնում գրեց նա իւր յօդուածները գալլիական եկեղեցու վերայ (les articles de l'Église gallicane) և մի այլ գործ — Պատմութիւն փոփոխութեանց պրօտեստանտեան եկեղեցիների (l'Histoire des variations des églises protestantes): Պրօտեստանտների ընդդէմ յարուցած սարսափելի գրաւոր պատերազմը հազիւ թէ աւարաած, և ահա գրիչ ձեռք առաւ պատերազմելու ընդդէմ Անպոպ սիրոյ (pur amour) վարդապետութեանը, որոյ պաշտպան էր հանդիսացած Ֆենըլօն. բայց նորա հետ վարուեցան որպէս մի յաղթուածի հետ, հարստահարեցին թէ նորա յատուկ անձը և թէ նորա բարեկամքը: Կամբէի արքեպիսկոպոսը Պապի ձեռամբ դատապարտուած, խոնարհեցաւ վեհանախարար և քաջազնական ցածութեամբ հրաժարուեցաւ այն բանից, որ ամենասիրելին է մարդու աշխարհի վերայ — իւր յատուկ սրտի վկայութիւններէ: Այս վէճերի միջոցում գրեց Բօսիւէ երկու այլ գործ. Վերահաշարժում հոգոյ տա Աստուծոյ ի յոյժ խորհրդոյ (Élévations sur les Mystères) և Խորհրդածութիւնք ի վերայ Աւետարանի (Méditations sur l'Évangile): Այդ մեծ մարդը վախճանեցաւ 1704 թուականին, իւր բուռն կեանքը նուիրած լինելով այս երկու պաշտօնիս. լինել եռանդնոտ պաշտպանող Թագաւորների բացարձակ իշխանութեան և նախանձախնդիր պահպանող հոգեւոր դասու կարողութեան:

Բօսիւէի բազմաթիւ գրուածներից, տիեզերական պատմութեան վերայ գրած ճառը և դամբանական քարոզները գտած են առաւել շատ ընթերցողներ: Ուշադրութեամբ ընթերցասիրելով նորա դամբանական ճառերը, նկատուեց, որ նա կամեցած է զարմացք բերել իւր ունկնդիրների վերայ, ահ ու դող ձգել նոցա սրտի մէջ: Նորա լեզուն նման է մրկալից ծովի, որոյ ալիքները մի բոպէ հանդարտուան, որ աւելի սաստկութեամբ վերստին բարձրանան: Այս անսակ ճարտարախօսութիւնը զարհուրեցուցիչ է, այլ ոչ սիրտ շարժող: Բօսիւէն շատ լաւ գիտէր, որ «երկրաւոր իշխանների» դադարի շրջակայ անձինքը չէին արտասանող բարեկամներ, այլ մեծ

Թագաւորի պալատականներ, և այս պատճառով խօսումէր նոցա հետ շքեղ և փառաւոր լեզուով, որ միայն կարող էր հաճելի լինել նոցա:

Բօսիւէն քարոզչի ամբիոնից իջանումէր արդէն, և ահա մի ուրիշ քարոզչի Բուրդալու (Bourdalone) անուն, որք կօխեց նորա վերայ: Բուրդալու բոլորովին տարբեր է Բօսիւէից: Նորա քարոզների մէջ (les Sermons) չեն տեսանվում Բօսիւէի ոճի ճարտասանական ձևերը, նմանախօսութիւնք և այլաբանութիւնք. նա հաստատ ու արագ քայլերով դիմումէ գէպի իւր նպատակը, որ է ուսուցանել և մտածել: Բուրդալուն ոչինչ է համարում խօսքի շքեղութիւնը, այլ, ինչպէս ասումէ Ֆենրլօն, գործ է դնում խօսքը, որպէս մի համեստ մարդ իւր զգեստը այն միակ խորհրդով, որ ծածկէ իւր մերկութիւնը:

Բօսիւէի պէս, Ֆենրլօն (Francois de Salignac de Lamoignon—Fénelon 1651—1765) տասն և հինգամեայ հասակում սկսած էր քարոզել և կարճ միջոցում այնպիսի հռչակաւոր անուն ստացաւ, որ Փարիզու արքեպիսկոպոսը նորադարձ կաթողիկոսների դաստիարակութիւնը յանձնեց նորան: Այս պարապմունքը խեցին Ֆենրլօնից տասնամեայ մատենագրական գործունէութիւն. այդ տարիների միակ գրաւոր արդիւնագործութիւնն է նորա «ձառը Աղջիկների դաստիարակութեան վերայ» (Traité de l'Éducation des filles): Այդ միջոցում Ֆենրլօն բարեկամական սիրով շաղկապուեցաւ Բօսիւէի հետ, որ յետոյ թշնամացաւ Ֆենրլօնին: Հետևելով Բօսիւէի օրինակին, հրատարակեց Ֆենրլօն իւր գրուածը «Հոգևոր հովիւների պաշտօնը» (le Ministère des Pasteurs): Բօսիւէի մտերիմ վստահութիւնը, Բովիյեի դուքսի բարեկամութիւնը, երկու, հասարակաց աչքում յարգելի գրուածք, մի վարք, առաքինութեան օրինակ, լի ուսումնասիրութեամբ, գիտութեամբ և քաղցրութեամբ, գրաւիչ զօրութիւնը նորա անձնաւորութեան և նորա ճարտարախօսութեան, վերջապէս դուրս հանեցին նորան իւր առանձնակեցութեան միջից: Յանձնուեցաւ նորան առաքելական պաշտօնի վիճակը Պօպօու քաղաքի, այն միջոցին, երբ Նանտեան կրօնական թոյլտուութեան հրովարտակը վերացուցած էր Լուդովիկոս ԺԴ-ի ձեռամբ: Այն զարմանալի կշտամբական նամակը, որ Ֆենրլօն ուղղեց առ Թագաւորը իւր առաքելական վիճակից վերադառնալով, ապացուցանումէ, որ նա բաց ի հանճարից և լուսաւոր երկիւղածութենից ունէր և կրօնական թոյլտուութիւն և քաղաքական քաջասրտութիւն: Այս արժանաւոր հովուապետը, որ, մինչև Թագաւորական զօրքը հեռացուցած չէր այն գաւառից, չկամէր սկսանել իւր առաքելագործութիւնը, չկարողացաւ խաղաղ աչքով նայել հարկերից ճնշուած, քաղաքական պատերազմներից աղքատացած, քահանաների մոլեռանդութեամբ հալածուած և բռնակալութեան ներքոյ ոռնակոխ եղած ժողովրդական կեանքի վերայ: 1689 ին Ֆենրլօն կարգուեցաւ դաստիարակիչ Բուրգօյնի դուքսին, որ Լուդովիկոս ԺԴ-ի թոռն էր և ժառանգը: Իւր արքայական աշակերտի համար էր, որ նա գրեց Առեւելք (Fables), իւր

Խոսակցութիւնք Տեւելոյ (Dialogues des Morts), այլ և Տելեմաքի Արկածքը (les Aventures de Télémaque)։ Հինգ տարի յետոյ ստացաւ նա Կամբրէի արքեպիսկոպոսութեան վիճակը, և այն պատերազմը, որ յարուցած էին նորա հակառակորդը, կամելով ճնշել և հարստահարել մարդու սրտի զգացողութիւնը կրօնական բաների մէջ, ձգեց նորան թագաւորի աչքից։ Ֆենըլօն իւր կեանքի վերջին 18 տարիքը անցոյց առանձնութեան մէջ, դառնալով միսիթարիչ հրեշտակ աղքատների և վըշտացածների։

Ֆենըլօնի գրուածքը ամենամաքուր բարոյականութեան և ամենաջերմ մարդասիրութեան հետ միասին շնչումն մի ախորժելի անուշահոտութիւն հնութեան, մի փառահեղութիւն լի ճաշակով և քաղցրութեամբ, որ այնպէս կատարեալ է, որպէս Բասինի մէջ, որ և երևումէ աւելի պարզ։ Թելեմաքը է ամենասիրելին Ֆրանսիական գրեանքից։ Ֆենըլօն հրաշալի պատմութիւնը և բարոյական ակնարկութիւնը լծորդելով միմեանց հետ, յանդիման կացուցանելով հեթանոսական Ոլիմպոսը մի քրիստոնէական գրուածի մէջ և տալով հեթանոսներին յոյժ քրիստոնէական կերպարանք, արդարև յարուցանումէ մեր մէջ փոքր ինչ սառնութիւն և օտարութիւն. բայց մեք զարմանումենք գործի աջողակ, ճարտարամիտ գիւտի, այն ոգևորութեան վերայ, որով գրած է նա. մեք մնումենք զմայլուած պատմութեան յափշտակիչ ոճի, նկարագիրների ճշմարտութեան և թարմ ու դալար ճառագրութեան վերայ. մեք զարմանումենք այն ճոխ գիտնաւորութեան վերայ, որ պարունակումէ իւր մէջ այդ գլըռուածը, և այն խորութեան վերայ, որ մատենագիրը հանդէս է հանում առանց որ և իցէ պճնասիրութեան։ Ինչպէս պիտոյ էր գովասանել այն փառաւոր և պարզ արձակախօսութիւնը, որ երկար դարձուածներով պտոյտ պտոյտ շրջանակումէ նորա մտածութիւնը, և այն պատկերները ու ներդաշնակութիւնը, որով զգեստաւորումէ նա իւր մատենագրութեան նիւթը։

Պրօտեստանտեան ճարտարախօսների մէջ նշանաւոր են համարում Յովհաննէս Գլօդ (Jean Claude 1619—1687), որ հռչակուած է իւր հակաճառական գրութիւններով ընդդէմ Բօսիւէի, Նիկոլի և Արնօյի։ Նորա բացախօսութիւնը է պարզ և ազնիւ. Իսահակ դը Բօսօրըր (1659—1738), որ թողել է մեզ Մանիքեցւոց պատմութիւնը (l'Histoire du Manichéisme), Պատմութիւն Վալդիկեանց և պատմութիւն Ալբիգեանց. գրուածք, որ վկայումն նորա բազմահմուտ աջողակութիւնը մատենագրութեան մէջ և մեծ գիտնականութիւնը։ Յովհ. Սօրէն (1699—1730), ամենից հռչակաւորը, որ ստացել է մականունս «Պրօտեստանտեան ճարտարախօսութեան Բօսիւէ»։ Շատ անգամ դանդաղաբայլ, տարօրինակ, երկայնախօս, անուղիղ իւր ճառախօսութեան մէջ, երբեմն գիտէ Սօրէնը այնպիսի բարձր թռիչք առնուլ, որպէս Մօյի եպիսկոպոսը. նա ունի այս մեծ ատենաբանի բոլոր խորութիւնը, բոլոր մեծվայելչութիւնը, բոլոր վերասլացութիւնը։ Նորա գեղեցիկ ծառերի մէջ չկայ ոչինչ չափազանցու-

Թիւն, ոչինչ ճշնողութիւն արուեստի. ամենայն ինչ այդ տեղ է աշխոյժք, ամենայն ինչ երեւում է այդ տեղ ներշնչութիւն, ամենայն ինչ արձակվում է, Թափվում է ճարտարախօսի նոյն իսկ սրտից: Նա չէ կորուսանում աչքից ոչ իւր բնաբանը, ոչ իւր լսողքը, նա համարձակութեամբ յառաջ է տանում իւր խորհրդածութիւնքը, նա շարժուած է իրրեւ ատենաբան:

Մինչև ցայժմ մեք տեսանք կրօնական գաւանութիւնը բարոյական ուսմանից անբաժան. այսպէս ահա Պասքալ, Բուրդալու, Բոսիւէ, Ֆենըլօն են առաւել քրիստոնէական ճարտարախօսք և փիլիսոփայք, քան թէ բարոյախօսք, յատկապէս: Այս անուս պատկանում է միւսերին առաւել մասնաւորապէս:

Խորհրդածութիւնքը այն փոքրիկ գրքի մակագրութեամբ «Հիմնական առածք» (Maximes), որոյ հեղինակը է Լա Բօշեֆօուկօ (La Rochefoucauld 4613—1680), լի են զօրաւօր մտածութեամբ և ձևաւորուածք իրրեւ վարդապետական սկզբունք, բայց մատենագիրը չգիտէ փաստերով խոստովանելի կացուցանել ճշմարտութիւնը և սիրտ շարժել. նորան անծանօթ է հոգեզմայլութիւնը, որովհետև նա չունի հաւատ դէպ ի մարդկային առաքինութիւնը: Առ հասարակ, նորա խօսքի ոճը կծու է, հատու և սառցային: Բօշեֆուկօն ապրումէր այնպիսի ժամանակում, երբ անձնական օգուտը և ամենաչնչին շահախնդրութիւնքը էին տէրութեան շարժառիթքը, այնպիսի մարդերի մէջ, որ չէին վրդովում ժողովրդի խաղաղութիւնը և չէին ձգում իւրեանց անձը որ և իցէ երկմտելի ձեռնարկութեան մէջ, բայց միայն հաճեցնելու իւրեանց ճղճիմ ախտերը և անձնասիրութիւնը: Բօշեֆուկօն զետեղուած էր մի այնպիսի բարեյարմար պատուանդանի վերայ, որ կարող էր քաջ զննել անձնապաշտութեան բոլոր ծակամուտքը, և զարմանալի չէ, որ նա մի մտացածին բան է համարած ամենայն բարոյականութիւն, որ չէ յառաջանում այս աղբիւրից: Սակայն Բօշեֆուկօյի գիրքը մի պատուական գիրք է, բայց ոչ կատարեալ. նա ճարտարութեամբ նկարագրած է մարդկային կեանքի մի լոկ հայեցումը, և ոչ աւելի, որովհետև նա ծանօթ չէր միւսերին: Բարոյական ուսումը Լա Բռիւերի (La Bruyère 1644—1696) աւելի լաւ է. նա հասկանում է ընկերութեան վիճակը աւելի լայն մտքով: Այն աջողակ միմեանց հետ խառնումը նկարագրած պատկերների և ամենանուրբ ու ամենախորին խորհրդածութիւնների տալիս է նորա «Caractères et mœurs de ce siècle» գործին մի համեմային գրաւողութիւն, որ շատ անգամ պակաս է բարոյախօսների գրուածներին: Լա Բռիւերը նկարում է առանց խնայութեան, բայց և առանց դառնութեան: Նա ունի մի կիրք միայն, այն է, ճշմարտութեան և արդարութեան սէրը. խարէութիւնը վերաւորում է նորան և անարգարութիւնը վշտացնում է նորան. միակ վրէժը, որ նա խնդրում է դոցանից, է այն, որ այդ արատները յանդիման է կացուցանում կենդանի օրինակներով. և որովհետև մարդկային բնութեան հիմքը փոխվում չէ, այլ մի և նոյն թերութիւնքը և արատը մարդերի մէջ կան և հանդիպում են միշտ զսնազան ձևերով և կերպարանքով:

վասն որոյ նորա գիրքը եղած է մի կանխափոյթ նկարագրութիւն յաջորդ դարերի: Այն մեծապարունակ պատկերը, որ զնուսն մեր առաջը յիշեսլ նկարագրիքը, զարդարած է նոյնպէս մի այնպիսի ոճով, որ մատենագրի խորհրդածութիւններին տալիս է ինքնատեղծութեան կնիք, պատկերացոյց երեսների գծագրութեանը մի տեղական տիպ և երանգներ, որ երբէք գունատուած չեն: Սակայն, խոստովանելով Բոխների արժանաւորութիւնքը իբրեւ կենդանագիր մատենագրի, պիտոյ է ասել, որ նա չունի ոչ թեթեւաշարժութիւնը և ոչ բնական պարզութիւնը այն ճարտարապետների որ յարդարած էին նորա ճանապարհը:

Դեկարտը զրած էր մարդու արժանաւորութիւնը նորա հանձարի և մտածութեան մէջ: Նիկոլաս Մալբրանշը (1638—1715) դրեց նորան հոգու և Աստուծոյ մէջ: Նորա վարդապետութեան կարգը հանդիսացուցած է յձմարտութեան հետազննութիւն, մակագրած գործի մէջ (la Recherche de la Vérité), որ փայլում է, ինչպէս նորա բոլոր միւս գործերը, ոճի փառաւորութեամբ և տրամախօսութեան զօրութեամբ: Նա ցուցել է այդ տեղ մի արգասաւոր և ականաւոր երեւակայութիւն, թէպէտ զրած է ինչ ինչ շատ գեղեցիկ թերթեր ընդդէմ երեւակայութեան, որին ասած է նա յտան խելագար կինը, (la folle de la maison): Նոյն ժամանակամիջոցում, Եպիկուրոսի վարդապետութիւնքը, որ յառաջ պաշտպանած էր Գասսանդի (1592—1655), գտան իւրեանց դաւանողք հռչակաւոր ճանապարհորդը Բերնիէ, Սէնտ—Էվրմօնտ, գիտնական Հիւէ, հեշտասէր ընկերութիւնը Նինոնի դը լ' Անքլօ (Ninon de l' Anclos) և առաւել սանձարձակ ընկերութիւնը որ յաջորդեց նախընթացին անուամբս յԸնկերութիւն Տաճարի, (la société du Temple): Կալվինական Պետրոս Բայլ (Pierre Bayle 1597—1706), փախստական լինելով դէպի Հոլանդիա, իւր պատմական և կրիտիկական բառարանի (Dictionnaire historique et critique) մէջ ենթարկեց մարդկային կարգերը և կարծիքները մի գիտնական և այսպանական սկեպտիկամիտ քննութեան: Բայլ — ասած են — է Վօլտերը ժէ դարու արդարեւ նորա մէջ տեսանումներ նոյն հաստատութիւնը ճաշակի, նոյն նրբութիւնը զննութեան, նոյն մեծահանձար սրամտութիւնը: Բայլի ոճը, թէպէտ և բնական և պարզ, բայց երկարախօս, մեղկ, անուղիղ և ընտանի է:

Ժէ դարու բազմահայեաց գրականութիւնը յառաջացրեց և թեթեւ նամակագրութեան տեսակը, որոյ մէջ պարագլուխը հանդիսացան Բալզաք, Վուաթիւր և մանաւանդ տիկին Սեվինիէ, որոյ նամականիքը առ իւր դուստրը, մի կենդանի, անչափ քնքուշ և սիրալից լեզուով զրած, համարվում են լուղովիկեան դարու առաւել բնական և առաւել ինքնաբոյս արգասիքը: Պատմագրութիւնը թէպէտ և ճիշտ է, մանաւանդ թէ լուղովիկեան դարու կեանքը պատկերացնող յիշատակաբաններով, բայց, իբրեւ գիտութիւն, ժձ դարուց շատ յուռաջ չէ գնացած:

Ս. Պալատնեան, Խոսեֆ Զբանխան
լեզուի և գրականութեան:

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

**Մեքայէլ Տէր Գրիգորեան բժշկապետի դագաղի վերայ
վանքի եկեղեցում, Հոկտեմբերի 18ին.**

Մ Ե Ծ Ա Պ Ա Տ Ի Ի Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Կ Ա Ն Ք .

Մեր Հայկազեան հասարակութեան յարգելի անդամներէց մինը չկայ այսօր: — Բազմատանջ, երկամեայ հիւանդութեան մահճից յետոյ, այրական տարիների լիութեան մէջ, նա դուրս է խլուած իւր օգտաւէտ գործունէութեան ասպարէզի միջից: Մի ազնիւ աշխատաւոր եղբայր յաւիտեան բաժանուած է մեզանից. Աղէտալի մտածութիւն: Արդարեւ, ոչ մի հարուած այս երկրաւոր կեանքիս մէջ, չէ այնչափ ազդողապէս, որչափ մահը, յիշեցնում մեզ այն ճշմարտութիւնը, թէ մեք մարդիկս ժամանակաւոր հիւրք ենք այս տեղ, պանդխտականք, որ այսօր կամ վաղիւն պիտի վերադառնանք դէպ ի մեր ամենեցուն հայրենիքը երկնքում: Երանի՛ր մեզ, իմ եղբարք, որ մեք հրաւիրուած ենք դէպի Քրիստոնէութիւն, որոյ աստուածեղէն վարդապետութեամբ կոչուած է մարդս լինել երկու աշխարհի քաղաքացի, որ և այս կարճատեւ, սակաւօրեայ կեանքից յետոյ կարող է յուսալ մի մշտնջենաւոր կեանքի ժառանգութիւն: Բայց այս րոպէիս, անընդդիմանալի, զարթնումն մեր մէջ տրուում յիշատակներ. մեր կորստի մեծութիւնը ցաւելի լուսափայլութեամբ նկարվումէ մեր աչքի առաջ, երբ որ մտածումնք մեր հանգուցեալ եղբայրակցի վերայ, երբ որ մեք մեր սրտում որոճումնք այն սուրբ և քնքուշ յարակցութեան կապերը, որովք նա երբեքս կոտորուած էր այս մեր հասարակութեան հետ, որք և այս րոպէիս մահու անգութ ձեռամբ յանկարծ և անփոփոխելի կտրած ու պատառուած են: — Թո՛ղ տուեցէք ինձ քանի մէ րոպէ գրաւել Ձեր ուշադրութիւնը մի ճառախօսութեամբ թէ որպիսի ճանապարհով մի պատուական կեանք հասած էր իւր երկրաւոր նպատակին: Մեր ննջեցեալ բարեկամի անցեալը ցուցանումէ մեզ մի փառաւոր, բազմամասնեայ աշխատութեան հանդէս: Նա ծնած էր Թիֆլիզում 1827 թորւականին. իւր ուսումնական նախապատրաստութիւնը ստացաւ այս քաղաքիս գիմնազիոնի մէջ: Յետոյ զգալով իւր մէջ գիտնական կոչում, նուիրած է նա իւր անձը բժշկական արուեստի ուսումնասիրութեան Մոսկուայի համալսարանում, իբրեւ Կովկասեան Կոմիտեի աշակերտ: Մոսկուայում եղած է նա համալսարանի աշխատասէր և ականաւոր աշակերտներից մինը, իբրեւ խոհական անձն ամենայն կարեւոր դէպքում մերձաւոր խորհրդակից բարեկամ իւր առաւել երիտասարդ հայ եղբայրակիցներին: Յաջողութեամբ աւարտելով իւր ուսման ընթացքը և արժանաւորուե-

լով դօքտորական աստիճանի, Մոսկուայից տեղափոխուած է դէպի իւր Գայրենի Թիֆլիսը, ուր մօտ օտան տարի աշխատաւոր է գտանուած իբրեւ զիտուն և օգտաւէտ անդամ քաղաքիս հասարակութեան: Իմ ազնիւ բարեկամներ, մի փշալից նոյն և փառաւոր գործակատարութեան ասպարէզէ բժիշկ մարդու կեանքը, եթէ նա կամէր բարեխղճութեամբ և անձնանուիրութեամբ լցուցանել իւր պարտականու-
թիւնքը դէպի հիւանդ և ցաւագար մարդկութիւնը: Մեք կարող եմք ասել — թէ մեր հանգուցեալ եղբայրը, գովանի ջեւմեռանդութեամբ լցուցել է այդ ծանր և դժուարին պարտականութիւնքը, իւր ճարտարութեամբ բժշկական արուեստի մէջ շատերի կեանքը փրկած է մահու վտանգից, յարգելի ծնողներ պահպանելով իւրեանց գերդաստաններին և սիրելի զաւակներ իւրեանց սիրող ծնողներին: Մեր հանգուցեալը եղած է Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձական ժողովի անդամ, երէցփոխան Բեթղէհեմի Աստուածածնայ եկեղեցու, և գործակալ նորա օրիորդական ուսումնարանի: Այս բոլոր ազգասիրական պարտքը նա վճարած է լի չափով, և ամենայն ժամանակ դտած է հասարակութեան յարգութիւնը և սէրը: Իւր մասնաւոր կեանքի մէջ նա եղած է մի ազնիւ, բարեմիտ և բարեգործ մարդ, իւր առտնին կեցութեան մէջ — քնքուշ սիրով սիրող ամուսին այր և զաւակներով օրհնած հայր:

Ահա, որպիսի հասարակաց և ընտանեկան առաքինութեամբք զարդարուած ու լրացուցած կեանք այսօր ուղարկաւորումենք մեք դէպի հող դերեզմանի. ցաւալից և տխուր պարտականութիւն, իմ ազնիւ բարեկամներ: Քանի մի ըրպէից յետոյ, մեր պատուական ընկերակցի նազելի պատկերը յաւիտեան կը ծածկուի մեր աչքից. հօգը կը դարձուցանենք հողին. բայց նորա հոգու վաստակները մնումեն միշտ մեր անկողոպտելի սեփականութիւնը: Ուրեմն չափաւորենք մեր տրամութիւնը և տեղի տանք աւելի մեղմ մտածութիւնների: Իբրեւ երկիւղած քրիստոնեայք օրհնենք կամքը ամենակալ Տիրոջ, որ իշխանն է մահու և կեանքի, որ և ինչպէս պարգեւած էր մեզ այդ շնորհը — այդ ականաւոր մարդը մեր հայկական հասարակութեան Թիֆլիզում, նոյնպէս առած է մեզանից, բայց և ոչ ամենեւին. որովհետեւ նորա քաղցրը յիշատակը միշտ դալար ու կանաչ, միշտ ծաղկափթիթ մնալու է մեր սրտի մէջ սիրոյ և բարեկամութեան անմահացուցիչ զօրութեամբ:

Այժմ դարձուցանումեմ խօսքս առ Քեզ, ով Յաւերժացած դու, նախ, յանուն այս նուիրական տաճարիս, իսկ յետոյ, յանուն այս տեղ առաջիկայ հասարակութեանս: Քո մայրը, այս սուրբ եկեղեցիս, որոյ սրբարար աւագանից վերածրնեցար դու, իբրեւ քրիստոնեայ, այսօր մատուցանելով Քեզ իւր հրաժարական ողջոյնը, վկայումէ այսպէս. Դու պահեցիր հաւատքը, պատերազմեցար բարեք պատերազմը, կատարեցիր ընթացքը. երթ դէպի խաղաղութիւն: Քո եղբայրակից և վաստակից հոգաբարձուքը Ներսիսեան դպրոցի և սորա մատաղերամ մանկունքը մատուցանելով Քեզ իւրեանց սիրոյ վերջին ողջոյնը, ձայնարկումեն առ Քեզ, բարեաւ

Մեա, մեր ազնիւ աշխատակից ընկեր, մեր անմոռանալի երախտաւոր: Բեթզեհէմի օրիորդաց ուսումնարանի որդացած աշակերտուհիքը իւրեանց կուտական շրթուներով բարբառումն առ քեզ, իւրեանց օրացաւ բարեկամը: Խաղաղաւէտ ճանապարհ քեզ, դու ուղեորդ դէպ ի մշտնջենաւորութիւն: Առ քեզ մեծարական շնորհակալութեամբ ձայն է արձակում քաղաքիս հասարակութիւնը: Որհնեալ լինի քո յիշատակը, ազնիւ հոգի դու, որ այսքան տարիք գտանուած ես ցաւակից բարեկամ և դարմանող խնամարկու մեր գերդաստաններին: Նալով և արտասուելով քեզ մատուցանումն իւրեանց հրաժարական ողջոյնը և քո սգաւոր ամուսինը, քո ծաղկափթիթ զաւակները և գոչումն առ քեզ: Բարեաւ Մեա, քաղցր ամուսնակից, դու մեր պատուական ծնող, մինչև ցկրկին երանաւէտ տեսութիւնը հանդերձեալ աշխարհում:

Ս. Նաղաբեանց.

Ջ Ե Կ Ո Ւ Ց Ո Ւ Մ Ե

Մեծապատիւ Հայկազեան հասարակութեանը.

Ներսիսեան Հոգեւոր Ազգային դպրոցի Հոգաբարձուքը դիտաւորութիւն ունէին այժմէն իսկ առաջի դնել պատուելի հասարակութեանը յիշեալ դպրոցի նոր պրօգրաման, այսինքն ուսման ընթացքի նախագիծ ցուցակը, որ և պատրաստի էր. սակայն, ինչպէս գործի փոքր ինչ շրջահայեաց քննութենից յետոյ դուրս երևեցաւ, պրօգրաման չլինելով լիակատար, այլև ոչ ըստ ամենայնի զուգայարմար ժամանակի բազմամասնեայ պիտոյքին, յետ պահուեցաւ մինչև ցկրկին վերաքննութիւն: Հոգաբարձուքը կամէին յառաջագոյն խոհական խորհրդով և զգուշաւոր դատողութեամբ կշռել և վճռել այն կարևոր խնդիրը, արդեօք Ներսիսեան դպրոցը, միտ դնելով նորա բուն կոչմանը և ներքին խորհրդին, որ է մեր լուսաւոր օրերի համար պատրաստել արժանաւոր պաշտօնեայք Աստուծոյ սեղանի, բանազէտ քարոզիչք և ժրագլուխ հովիւք հայկազեան ժողովրդի, նոյն և քահանայ մարդիկ, որ օտար չէին այժմեան ընդհանուր մարդկային կրթութենից—արդեօք Ներսիսեան դպրոցը իւր իսկական խորհուրդը ճշմարտապէս լրուցանելու և ազգի բազմամասնեայ հոգեւոր ու բարոյական կարիքին դարման մատուցանելու համար, որպիսի ներքին կազմութիւն պիտի ստանար, այսինքն, որպէս պիտի լինէր նորա կատարելի ուսումնական ընթացքը, մանաւանդ որ գիտնական կրթութեան հետ հարկաւոր է երևում, այլև ցանկալի միանգամայն, զուգակցել գործնական արդիւնաբերութեան կարողութիւնը և աջողակութիւնը կեանքի ասպարէզի մէջ, որովհետև